МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ДОШКІЛЬНОЇ ТА ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

магістра

на тему: **«МЕТОДИКА РОЗВИТКУ КОМУНІКАТИВНИХ УМІНЬ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБАМИ АРТТЕРАПІЇ»**

Виконала: студентка 2 курсу, групи 8.0134
спеціальності 013 «Початкова освіта»
освітньо-професійної програми «Початкова освіта»
Д. В. Доля

Керівник: доцент кафедри дошкільної та початкової освіти, к. пед. н., доцент
А. Ф. Курінна

Рецензент: доцент кафедри дошкільної та початкової освіти, к. пед. н., доцент
О. О. Андрющенко

Запоріжжя
2025

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра соціальної педагогіки та спеціальної освіти
Рівень вищої освіти магістерський
Спеціальність 013 «Початкова освіта»
Освітньо-професійна програма «Початкова освіта»

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри _____
«____»_____2025 р.

ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНЦІ

Долі Діані Володимирівні

1. Тема роботи: «Методика розвитку комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку засобами арттерапії»
Керівник роботи: Курінна А. Ф., кандидат педагогічних наук, доцент
затверджена наказом ЗНУ від «02» жовтня 2025 року № 1394-с

2. Строк подання студентом роботи: _____

3. Вихідні дані до роботи: матеріали педагогічної практики, аналіз наукових джерел.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити) проаналізувати психолого-педагогічні підходи до визначення сутності комунікативних умінь та їх структурних компонентів; розкрити особливості розвитку комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку; обґрунтувати можливості та педагогічний потенціал арттерапевтичних технологій у розвитку комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку; здійснити констатувальне дослідження рівня сформованості комунікативних умінь молодших школярів за допомогою комплексу психодіагностичних методик; розробити, упровадити й експериментально перевірити ефективність арттерапевтичної методики розвитку комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку.

5. Перелік графічного матеріалу: 11 рисунків, 3 таблиці з результатами дослідження

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали консультанта	Підпис, дата	
		Завдання видав	Завдання прийняв
Вступ	Курінна А. Ф.	10.12.24 р.	10.12.24 р.
Розділ 1	Курінна А. Ф.	25.01.25 р.	25.01.25 р.
Розділ 2	Курінна А. Ф.	11.05.25 р.	11.05.25 р.
Висновки	Курінна А. Ф.	12.09.25 р.	12.09.25 р.

7. Дата видачі завдання: _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ п/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	Листопад	виконано
2	Написання вступу	Грудень	виконано
3	Робота над першим розділом	січень-квітень	виконано
4	Робота над другим розділом	квітень-вересень	виконано
5	Написання висновків	Вересень	виконано
6	Оформлення роботи	Жовтень	виконано
7	Рецензування	Листопад	виконано
8	Захист	Грудень	

Студент _____ Доля Д. В.

Керівник роботи _____ Курінна А. Ф.

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____Зубцова Ю. Є.

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота: 105 с., 3 таблиці, 11 рисунків, 74 джерела.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити ефективність методики розвитку комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку засобами арттерапії.

Об’єкт дослідження: комунікативні уміння дітей молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження: арттерапевтична методика розвитку комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку.

Методи дослідження: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, систематизація; педагогічне спостереження; діагностичні методики: «Виявлення комунікативних умінь і навичок молодших школярів» (Ю. Орлов); опитувальник для педагогів щодо оцінювання комунікативних умінь; методика «Визначення рівня емпатії» (А. Мехрабіан – Ю. Орлов); методика діагностики емоційного стану під час спілкування (В. Бойко); соціометрія (Д. Морено); методика діагностики комунікативного контролю (М. Шнайдер).

Практичне значення полягає у тому, що розроблена та апробована арттерапевтична методика може бути впроваджена у практику роботи вчителів початкової школи, соціальних педагогів та психологів для розвитку комунікативних умінь молодших школярів. Матеріали дослідження можуть використовуватися у закладах освіти для підвищення ефективності навчально-виховного процесу, організації групової роботи, профілактики конфліктності та формування позитивного емоційного середовища в дитячих колективах.

Галузь використання: заклади освіти.

СПІЛКУВАННЯ, КОМУНІКАЦІЯ, УМІННЯ, КОМУНІКАТИВНІ УМІННЯ, МОЛОДШИЙ ШКІЛЬНИЙ ВІК, АРТТЕРАПІЯ.

SUMMARY

Dolia D.V. Methods of developing communicative skills of primary school children by means of art therapy. Zaporizhzhia, 2025. 105 p.

The qualification work consists of an introduction, 2 sections, findings, a list of references (74 items, 2 of them in a foreign language).

The communicative sphere of a younger schoolchild is an important component of his personal development. During this period, there is an intensive formation of speech activity, expansion of social contacts, enrichment of emotional experience, formation of skills of cultural communication. Younger schoolchildren learn to listen, understand the interlocutor, express their own feelings, emotions, experiences with words, gestures, intonation. The development of these skills directly affects the psychological comfort of the child, his self-confidence, ability to empathy and joint activity.

The purpose of the study: to theoretically substantiate and experimentally verify the effectiveness of the methodology for developing communicative skills of primary school children using art therapy.

According to the purpose the following tasks are defined:

1. To analyze psychological and pedagogical approaches to determining the essence of communicative skills and their structural components.

2. To reveal the features of the development of communicative skills of children of primary school age.

3. To substantiate the possibilities and pedagogical potential of art therapeutic technologies in the development of communicative skills of children of primary school age.

4. To conduct a ascertaining study of the level of formation of communicative skills of primary school children using a complex of psychodiagnostic methods.

5. To develop, implement and experimentally verify the effectiveness of art therapeutic methods for the development of communicative skills of children of

primary school age/

Object of the study: communicative skills of primary school children.

Subject of the study: art therapy methodology for developing communicative skills of primary school children.

The first chapter “Theoretical principles of developing communication skills of primary school children using art therapy” the essence of the concept of "communicative skills" in psychological and pedagogical literature is revealed, the features of the development of communicative skills of primary school children are determined, art therapy is considered as a means of developing communicative skills of primary school children.

The second chapter “Experimental study of the methodology for developing communicative skills of primary school children using art therapy” a diagnosis of the level of development of communicative skills of primary school children at the ascertaining stage was carried out, an art therapy method for developing communicative skills of primary school children was developed, the results of implementing an art therapy method for developing communicative skills of primary school children were analyzed.

Keywords: communication, skills, communicative skills, younger school age, art therapy.

ЗМІСТ

Вступ……..……..……..…....…. 8
Розділ 1 Теоретичні засади розвитку комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку засобами арттерапії…….……. 12
1.1 Сутність поняття «комунікативні уміння» у психолого-педагогічній літературі…….……...…… 12
1.2 Особливості розвитку комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку…..……. 25
1.3 Арттерапія як засіб розвитку комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку…….…….. 36
Розділ 2 Експериментальне дослідження методики розвитку комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку засобами арттерапії……..……. 49
2.1 Методика й організація дослідження…… 49
2.2 Діагностика рівня сформованості комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку на констатувальному етапі…… 57
2.3 Розробка арттерапевтичної методики розвитку комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку…… 74
2.4 Аналіз результатів впровадження арттерапевтичної методики розвитку комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку……..... 85
Висновки…….……... 95
Список використаних джерел……. 98

ВСТУП

Сучасна система початкової освіти в Україні спрямована на формування компетентної, соціально активної, творчої особистості, здатної до ефективної взаємодії, самовираження та співпраці. В умовах реформування Нової української школи особливого значення набуває розвиток ключових компетентностей, серед яких провідне місце посідає комунікативна. Саме від рівня сформованості комунікативних умінь залежить успішність навчальної діяльності, уміння учня висловлювати власну думку, аргументовано відстоювати позицію, будувати продуктивні стосунки з однолітками та педагогами.

Комунікативна сфера молодшого школяра є важливою складовою його особистісного розвитку. У цей період відбувається інтенсивне становлення мовленнєвої діяльності, розширення соціальних контактів, збагачення емоційного досвіду, формування навичок культурного спілкування. Молодші школярі вчаться слухати, розуміти співрозмовника, виражати власні почуття, емоції, переживання словами, жестами, інтонацією. Розвиток цих умінь безпосередньо впливає на психологічний комфорт дитини, її впевненість у собі, здатність до співпереживання та спільної діяльності.

Успішне формування комунікативних умінь у початковій школі створює підґрунтя для подальшої соціалізації, самореалізації та гармонійного розвитку особистості. Завдяки комунікації дитина не лише пізнає навколишній світ, а й засвоює моральні цінності, норми поведінки, вчиться розв’язувати конфлікти мирним шляхом. Тому проблема розвитку комунікативної компетентності молодших школярів є надзвичайно актуальною для сучасної педагогічної науки та практики, особливо в умовах пошуку нових, особистісно орієнтованих і креативних методів навчання.

Проблема розвитку комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку є предметом досліджень багатьох українських і зарубіжних учених. Зокрема, теоретико-методологічні засади формування комунікативної компетентності

розкрито у працях Н. Гавриш, О. Пометун, О. Овчарук, Л. Калмикової, І. Беха, які розглядають спілкування як один із провідних чинників розвитку особистості дитини. Дослідники наголошують, що комунікативні вміння виступають основою успішного навчання, соціалізації та самовираження учнів початкової школи.

Вагомий внесок у розроблення проблеми розвитку мовленнєвої та комунікативної діяльності зробили українські педагоги і психологи (Г. Костюк, В. Моляко, О. Савченко, Т. Піроженко та ін.), які розкривали особливості пізнавальної, емоційної та соціальної активності молодших школярів. Науковці підкреслюють значення емоційного контакту, позитивної взаємодії та спільної діяльності для становлення комунікативної культури дитини.

Особливу роль у розвитку комунікативних умінь відіграють інноваційні педагогічні технології, серед яких чільне місце належить арттерапії. Арттерапевтичні методи є засобом розвитку емоційної сфери, уяви, самопізнання, соціальної адаптації та комунікативної активності дітей. Дослідження Н. Миропольської, Л. Найдьонової, І. Ковальової, О. Овсянкіної, В. Панока, Н. Чепелєвої доводять, що використання мистецтва у педагогічній практиці сприяє гармонізації внутрішнього світу дитини, розвитку здатності до емпатії, емоційного самовираження та позитивної взаємодії з однолітками й дорослими.

Західні вчені, зокрема К. Роджерс, М. Лоуенфельд, Е. Крамер, В. Шаллер, також підкреслювали терапевтичний потенціал творчості для розвитку особистості, подолання внутрішніх конфліктів та стимулювання комунікативної активності. Їхні ідеї стали підґрунтям сучасних арттерапевтичних технологій, які успішно інтегруються в освітній процес.

Питання використання арттерапевтичних методів у початковій школі розробляються в контексті гуманізації освіти, забезпечення психологічного комфорту та особистісного розвитку учнів. Арттерапія виступає ефективним інструментом педагогічної взаємодії, який поєднує елементи гри, творчості й емоційного спілкування, створюючи умови для розкриття потенціалу кожної

дитини.

Отже, аналіз наукових джерел свідчить про підвищення інтересу до проблеми розвитку комунікативних умінь молодших школярів, однак питання створення цілісної методики їх формування засобами арттерапії залишається недостатньо розробленим. Це визначає актуальність вибраної теми, її теоретичну і практичну значущість та потребу в подальшому науковому вивченні.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити ефективність методики розвитку комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку засобами арттерапії.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати психолого-педагогічні підходи до визначення сутності комунікативних умінь та їх структурних компонентів.

2. Розкрити особливості розвитку комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку.

3. Обґрунтувати можливості та педагогічний потенціал арттерапевтичних технологій у розвитку комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку.

4. Здійснити констатувальне дослідження рівня сформованості комунікативних умінь молодших школярів за допомогою комплексу психодіагностичних методик.

5. Розробити, упровадити й експериментально перевірити ефективність арттерапевтичної методики розвитку комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку.

Об’єкт дослідження: комунікативні уміння дітей молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження: арттерапевтична методика розвитку комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку.

Методи дослідження:

- теоретичні: аналіз, синтез, порівняння та узагальнення психолого-педагогічної літератури з проблеми комунікативних умінь та арттерапії; систематизація теоретичних підходів до розвитку комунікативних умінь

молодших школярів;

- емпіричні: педагогічне спостереження; діагностичні методики: «Виявлення комунікативних умінь і навичок молодших школярів» (Ю. Орлов); опитувальник для педагогів щодо оцінювання комунікативних умінь; методика «Визначення рівня емпатії» (А. Мехрабіан – Ю. Орлов); методика діагностики емоційного стану під час спілкування (В. Бойко); соціометрія (Д. Морено); методика діагностики комунікативного контролю (М. Шнайдер).

Теоретичне значення дослідження:

- уточнено та розширено уявлення про структуру комунікативних умінь молодших школярів (когнітивний, емоційний, соціально-поведінковий компоненти) на основі аналізу наукових джерел;

- поглиблено теоретичні засади використання арттерапії як засобу розвитку комунікативної сфери дітей молодшого шкільного віку.

Практичне значення проведеного дослідження полягає у тому, що розроблена та апробована арттерапевтична методика може бути впроваджена у практику роботи вчителів початкової школи, соціальних педагогів та психологів для розвитку комунікативних умінь молодших школярів. Матеріали дослідження можуть використовуватися у закладах освіти для підвищення ефективності навчально-виховного процесу, організації групової роботи, профілактики конфліктності та формування позитивного емоційного середовища в дитячих колективах.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ КОМУНІКАТИВНИХ УМІНЬ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБАМИ АРТТЕРАПІЇ

1.1 Сутність поняття «комунікативні уміння» у психолого-педагогічній літературі

У сучасній психолого-педагогічній науці поняття «комунікативні уміння» розглядається як багатовимірне явище, що охоплює знання, навички, установки та особистісні якості, необхідні для ефективного спілкування. Його дослідження набуває особливої актуальності в умовах посилення соціальної взаємодії, розвитку цифрового середовища та необхідності формування культури діалогу.

Комунікативні уміння проявляються саме через активну участь у процесі спілкування, де особистість не лише передає інформацію, а й інтегрує знання, навички та власні установки для досягнення взаєморозуміння. Іншими словами, ефективне спілкування є практичною основою розвитку комунікативних умінь, адже воно реалізує здатність особистості адаптуватися до різних соціальних ситуацій, взаємодіяти з іншими та впливати на результат взаємодії.

Найважливішою характеристикою спілкування є активна позиція кожного учасника, тобто його суб’єктність. Спілкування передбачає цілеспрямовану взаємодію, у якій виділяють такі структурні компоненти: предмет (об’єкт), потреби, мотиви, комунікативні завдання, засоби (операції) та результат (продукт) спілкування [29]. Об’єктом спілкування завжди є інша особа – партнер за взаємодією, який виступає суб’єктом, що впливає на хід процесу. Особливістю потреби спілкування є бажання пізнавати інших, оцінювати їхні дії та поведінку, а згодом – усвідомлювати й оцінювати власні дії та емоції. Засоби спілкування визначаються як операції, за допомогою яких особистість вступає у взаємодію, тобто зовнішня поведінкова складова комунікації [48].

Сучасні українські дослідники підкреслюють соціалізуючу та виховну

роль спілкування. Так, Л. Павленко розглядає спілкування як джерело соціокультурного розвитку особистості та засіб засвоєння цінностей, що формують соціальну та емоційну компетентність [47]. В. Вашуленко акцентує на тому, що спілкування забезпечує не лише передачу інформації, а й регуляцію взаємодії, обмін емоціями та вироблення спільних стратегій поведінки [8].

У психолого-педагогічній літературі існують два підходи до співвідношення понять «комунікація» та «спілкування». Перший підхід передбачає їх ідентичність. Так, у словнику іншомовних слів комунікація (communicatio) визначається як «акт спілкування, зв'язок між двома або більше індивідами, що ґрунтується на взаєморозумінні» [58]. Великий тлумачний словник сучасної української мови визначає комунікацію як передачу інформації між людьми, що виступає специфічною формою соціальної взаємодії [9]. Аналогічно, у педагогічних і психологічних словниках комунікація та спілкування часто ототожнюються, оскільки обидва поняття акцентують на взаємодії для досягнення взаєморозуміння [17; 69].

Другий підхід передбачає певну диференціацію: комунікація трактується ширше за спілкування, включаючи обмін інформацією не лише між людьми, а й між системами в соціальному та культурному контексті. У психологічному словнику комунікація визначається як «близька до спілкування, але розширена категорія, що включає процес обміну інформацією та узгодження дій учасників взаємодії», тоді як спілкування розглядається як «складний багатоплановий процес встановлення контактів, породжуваний потребами у спільній діяльності та взаємодії, включаючи обмін інформацією, вироблення єдиної стратегії поведінки, сприйняття й розуміння партнера» [52].

Українські науковці також різняться у трактуванні термінів. Так, С. Бутенко вважає комунікацію процесом, що забезпечує передачу знань, інформації та емоцій у груповій взаємодії, акцентуючи на її ролі в організації колективної діяльності, підтриманні взаєморозуміння та розвитку соціальної компетентності учасників [6]. При цьому під спілкуванням розуміється більш конкретна міжособистісна взаємодія, яка включає безпосередній обмін думками,

почуттями, намірами та реакціями, і є основою для встановлення довірливих відносин і формування позитивного мікроклімату в групі.

І. Калмикова підкреслює, що комунікація охоплює ширший соціально-психологічний контекст, включаючи вплив соціальних норм, цінностей, культурних традицій і ролей учасників на процес взаємодії, тоді як спілкування зосереджується на безпосередніх контактах, ефективності передачі інформації та взаєморозумінні між конкретними людьми [31]. Авторка також зазначає, що саме через розуміння цих відмінностей можна формувати у школярів уміння адекватно взаємодіяти у різних соціальних ситуаціях, регулювати власну поведінку, враховувати емоційний стан партнера та досягати взаємопорозуміння в навчальному та позакласному середовищі.

Доцільно також навести визначення О. Шевченко, яка розглядає комунікацію як процес цілеспрямованої взаємодії, що забезпечує обмін інформацією, знаннями та емоційними станами між учасниками навчальної та соціальної діяльності, сприяє формуванню соціальної компетентності та здатності до колективного прийняття рішень [70].

Г. Демидчик визначає спілкування як активний процес встановлення контактів, який передбачає не лише обмін інформацією, а й взаєморозуміння, взаємну оцінку дій партнера та регуляцію власної поведінки у відповідь на його сигнали. Автор підкреслює, що ефективне спілкування передбачає постійний зворотний зв’язок та адаптацію дій учасників взаємодії до змін ситуації, що робить його динамічним і творчим процесом [18].

В. Коваленко зазначає, що комунікація – це динамічний процес обміну смислами та інформацією, який дозволяє формувати соціальні навички, підтримувати міжособистісні стосунки та здійснювати навчально-виховну взаємодію. Науковець акцентує на важливості врахування соціокультурного контексту та індивідуальних особливостей учасників, оскільки від цього залежить ефективність передачі інформації та досягнення взаєморозуміння [35].

Підкреслюючи роль комунікації у розвитку емоційного інтелекту та здатності до саморегуляції. Є. Романенко зазначає, що ефективна взаємодія

потребує не лише розуміння власних емоцій і реакцій, а й здатності точно відчувати та аналізувати емоційний стан партнерів по спілкуванню. Це дозволяє досягати більш високого рівня співпраці та конструктивної взаємодії у навчальному та соціальному середовищі [53].

В. Сидоренко визначає спілкування як складний процес взаємного обміну інформацією та соціальними сигналами, що включає когнітивні, емоційні та поведінкові аспекти. Автор підкреслює, що комунікативна діяльність є ключовим чинником формування комунікативних умінь дітей та підлітків, оскільки вона забезпечує розвиток навичок активного слухання, адекватної реакції на поведінку інших і здатності до спільного вирішення проблем [55].

Таким чином, аналіз наукових підходів свідчить, що поняття комунікації та спілкування в психолого-педагогічній літературі тісно пов’язані, але мають певні відмінності у широті охоплення, соціально-психологічному контексті та функціональному призначенні. Це дозволяє розглядати комунікацію як більш широку категорію, що включає спілкування як конкретну міжособистісну взаємодію.

Уміння – це сформований у процесі навчання, професійної діяльності та практичного досвіду рівень здатності людини виконувати певні дії ефективно, свідомо та цілеспрямовано. Воно передбачає інтеграцію знань, практичних навичок, досвіду, а також особистісних якостей, таких як самоконтроль, відповідальність, ініціативність та адаптивність [34]. У психолого-педагогічній літературі уміння розглядається як цілісна характеристика діяльності, яка охоплює не лише механічне виконання завдання, а й здатність аналізувати умови, обирати оптимальні стратегії, приймати рішення та коригувати власні дії залежно від конкретної ситуації [18]. При цьому вміння тісно пов’язані з розвитком когнітивних, емоційних та соціальних компетенцій особистості, що дозволяє ефективно взаємодіяти з іншими людьми та досягати поставлених цілей у різних сферах діяльності.

Виходячи з визначення загального поняття «уміння», доцільно розглядати й його специфічну форму – комунікативні уміння. Комунікативні уміння – це

сформовані в процесі навчання та соціальної практики навички, знання, способи дій та особистісні якості, що забезпечують ефективну міжособистісну взаємодію, обмін інформацією, думками, емоціями та створення взаєморозуміння. Вони включають не лише технічні навички передачі повідомлень, а й здатність оцінювати соціальний контекст, прогнозувати реакції партнерів, регулювати власну поведінку та адаптувати стратегії комунікації залежно від конкретної ситуації [57].

Поняття «комунікативні уміння» розглядається в багатьох наукових галузях, зокрема в психології, педагогіці, дидактиці та методиці навчання. У кожній із цих дисциплін воно отримує власне трактування, яке акцентує увагу на специфічних аспектах взаємодії особистості з іншими людьми. У психології основну увагу приділяють психічним процесам, що забезпечують ефективну комунікацію, розвиток соціальних навичок та емоційного інтелекту. У педагогіці ж підкреслюється значення комунікативних умінь як складової професійної та навчальної компетентності учнів, їх здатності до співпраці, вирішення конфліктів та соціальної адаптації в колективі [41; 56].

Проблема формування та розвитку комунікативних умінь активно досліджується в працях українських науковців, оскільки вони є фундаментальною складовою ефективної соціальної взаємодії та професійної компетентності особистості. Комунікативні уміння забезпечують здатність людини адекватно виражати свої думки, слухати інших, узгоджувати дії та регулювати поведінку в міжособистісних ситуаціях, що робить їх важливими як у психології, так і в педагогіці.

С. Абрамович аналізує психологічні основи комунікації, наголошуючи на механізмах міжособистісної взаємодії та ролі комунікативних навичок у соціальній адаптації особистості. Науковець підкреслює, що ефективна комунікація сприяє розвитку емпатії, здатності до співпраці та розуміння соціальних норм, що є базовим для формування психологічної стійкості та соціальної компетентності [1].

Розглядаючи комунікативні уміння у педагогічному аспекті І. Бех та

Н. Бутенко акцентують увагу на їх взаємозв’язку з навчальною діяльністю та соціальною активністю. Вони підкреслюють, що розвиток здатності до ефективної взаємодії залежить від комплексного впливу навчальних, ігрових та практичних завдань, що формують не лише знання, а й практичні навички співпраці та взаєморозуміння [3; 6].

У своїх дослідженнях А. Богуш підкреслює, що комунікативні уміння являють собою здатність людини ефективно взаємодіяти з оточенням через спілкування, яке є складною багатокомпонентною діяльністю [4]. На особливості цієї діяльності впливає безліч чинників, серед яких мовленнєві навички, рівень розвитку соціальної та емоційної компетентності, індивідуальні психологічні характеристики, а також умови соціального середовища, у якому функціонує особистість.

Н. Волкова розглядає комунікативні уміння як складову емоційної та соціальної саморегуляції особистості. Вона зазначає, що ефективне спілкування передбачає усвідомлення власних емоцій та реакцій, а також здатність прогнозувати і регулювати поведінку співрозмовника, що сприяє оптимізації соціальних контактів і підвищенню психологічної стійкості [13].

Досліджуючи методичні та організаційні аспекти розвитку навичок міжособистісної взаємодії, Т. Вашека та І. Гічан наголошують на системному підході та значенні структурованих тренінгових програм. Автори підкреслюють, що формування комунікативних умінь потребує цілеспрямованої педагогічної підтримки та поетапного розвитку, який враховує індивідуальні особливості особистості [7].

Л. Калмикова акцентує на значенні соціокультурного контексту у формуванні ефективних стратегій комунікації. Вона зазначає, що комунікативні уміння тісно пов’язані з усвідомленням соціальних норм, цінностей та культурних особливостей, що дозволяє особистості адаптувати свою поведінку відповідно до вимог різних соціальних груп та середовищ [31].

І. Цимбалюк досліджує взаємозв’язок комунікативних умінь із когнітивним розвитком та аналітичними здібностями особистості. Він

підкреслює, що розвиток цих умінь сприяє формуванню критичного мислення, здатності до прийняття обґрунтованих рішень та продуктивної колективної взаємодії, оскільки ефективна комунікація потребує комплексного аналізу інформації та розуміння поведінки співрозмовників [66].

Таким чином, українські науковці розглядають комунікативні уміння як багатовимірне явище, що включає знання, практичні навички, когнітивні, емоційні та соціальні компетенції, необхідні для ефективної міжособистісної взаємодії. Розвиток цих умінь забезпечує здатність адекватно висловлювати власні думки, слухати та розуміти інших, підтримувати діалог, регулювати власну поведінку та враховувати емоційний стан співрозмовників. Це сприяє формуванню емоційної стійкості, продуктивної взаємодії у різних соціальних та професійних контекстах, а також розвитку критичного мислення та здатності до конструктивного вирішення проблем.

Комунікативні уміння є складною інтегрованою системою, яка забезпечує ефективну міжособистісну взаємодію та успішну адаптацію особистості в соціальному середовищі. У психолого-педагогічній літературі структура комунікативних умінь найчастіше розглядається як трикомпонентна (перцептивний, інтерактивний, експресивний) або розширюється до п’яти-шести складових залежно від авторського підходу [6; 13; 23; 47; 66]. На основі аналізу джерел [18; 30; 46] можна виділити такі основні складові комунікативних умінь: уміння слухати, уміння говорити, уміння розуміти, уміння ставити запитання, уміння висловлювати власну думку, уміння підтримувати діалог (рис. 1.1).

Уміння слухати – це базова складова комунікативних умінь, що полягає в здатності уважно, цілеспрямовано та безперервно сприймати усне мовлення співрозмовника, виділяти смислові одиниці, розрізняти фактичну інформацію та приховані інтенції, а також реагувати на невербальні сигнали (міміку, жести, інтонацію, паузи). Активне слухання, як його вищий рівень, передбачає не лише пасивне сприйняття, а й демонстрацію зацікавленості (встановлення зорового контакту, кивки, парафраз, уточнюючі репліки), що сприяє створенню атмосфери довіри та взаєморозуміння. У психологічній літературі

підкреслюється, що уміння слухати формується на основі розвитку уваги, пам’яті та емпатії, а його дефіцит призводить до порушення зворотного зв’язку в комунікації [7; 13; 65; 72].

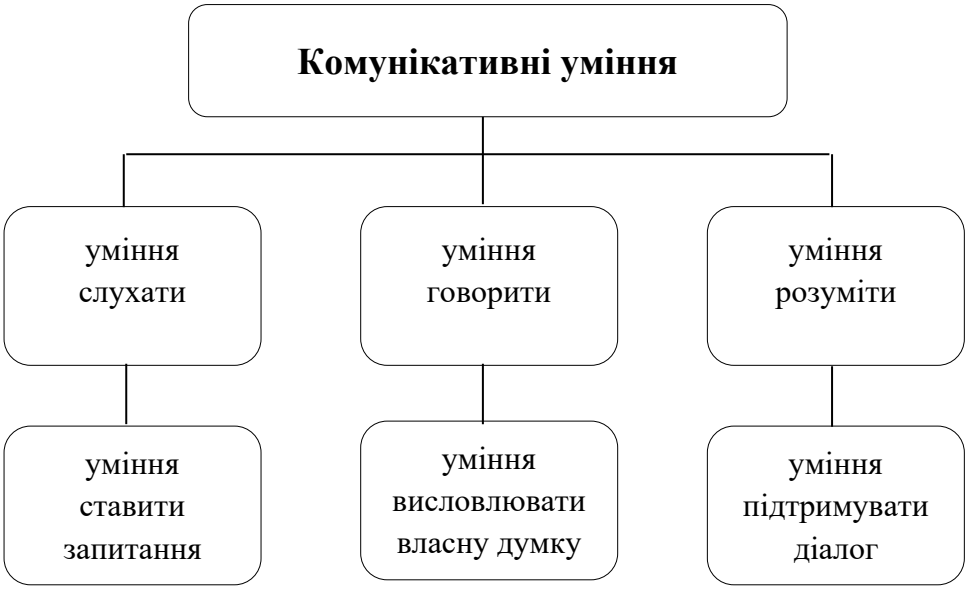


Рисунок 1.1 – Складові комунікативних вмінь

Уміння говорити – здатність чітко, логічно, послідовно та виразно формулювати власні судження з урахуванням мети спілкування, особливостей адресата та контексту ситуації. Воно охоплює володіння лексичним запасом, граматичною правильністю, інтонаційною виразністю, темпом і гучністю мовлення, а також паралінгвістичними засобами (паузами, наголосами). Важливим аспектом є здатність адаптувати мовлення до соціокультурних норм і комунікативної ситуації, уникати мовленнєвих штампів і бар’єрів. Дослідники зазначають, що сформоване уміння говорити забезпечує не лише передачу інформації, а й вплив на емоційний стан співрозмовника, сприяючи досягненню перлокутивного ефекту [4; 31; 46; 59; 62].

Уміння розуміти – комплексна когнітивно-емоційна здатність декодувати зміст повідомлення на трьох рівнях: змістовому (що сказано), інтенціональному (навіщо сказано) та емоційному (з яким почуттям сказано). Воно включає врахування контексту, культурних кодів, невербальних маркерів, а також здатність до критичного аналізу, синтезу та інтерпретації інформації. Розуміння

вважається центральним механізмом комунікації, оскільки саме на цьому етапі усуваються можливі семантичні бар'єри та формується спільне смислове поле співрозмовників. Порушення цього уміння призводить до комунікативних невдач навіть за наявності добре розвинених умінь слухати й говорити [22; 62].

Уміння ставити запитання – операціонально-технічний компонент, що забезпечує інтерактивність спілкування. Воно охоплює вміння формулювати відкриті, закриті, уточнюючі, альтернативні, риторичні та провокуючі запитання залежно від мети (отримати інформацію, перевірити розуміння, спрямувати розмову, стимулювати рефлексію). Це уміння відображає рівень комунікативної ініціативи, гнучкості мислення та поваги до співрозмовника. У педагогічній літературі підкреслюється його значення для розвитку критичного мислення та підтримки діалогу в навчальному процесі [36; 50; 65].

Уміння висловлювати власну думку – здатність аргументовано, послідовно й емоційно врівноважено презентувати власну позицію, зберігаючи при цьому толерантність до альтернативних поглядів. Воно включає: а) логічну організацію висловлювання (теза – аргументи – приклади – висновок); б) використання риторичних засобів (метафори, порівняння, повторення); в) регуляцію емоційного тону; г) адаптацію форми викладу до аудиторії. Розвинене уміння висловлювати думку є маркером суб'єктності особистості та запобігає конформізму в міжособистісній взаємодії [37; 49].

Уміння підтримувати діалог – інтегративне уміння, що забезпечує безперервність, взаємність і продуктивність комунікативного процесу. Воно реалізується через: чергування ролей «той, що говорить – слухач»; збереження теми або коректне її змінення; використання мовленнєвих кліше для підтримки контакту («так, я розумію», «цікаво, а як ти вважаєш?»); демонстрацію емпатії, поваги, толерантності; регуляцію темпу й ритму спілкування; вміння завершувати розмову без порушення емоційного комфорту сторін. Діалогічна взаємодія вважається найвищою формою комунікації, оскільки передбачає спільне конструювання сенсу та досягнення взаєморозуміння. Її ефективність залежить від синхронізації всіх попередніх умінь і є показником сформованості

комунікативної компетентності загалом [13; 23; 66; 72].

Отже, комунікативні уміння являють собою ієрархічну систему, де базові компоненти (слухати, говорити, розуміти) створюють фундамент для операціональних (ставити запитання, висловлювати думку) і завершального інтегративного уміння підтримувати діалог. Така структура дозволяє комплексно розвивати комунікативну сферу через цілеспрямований вплив.

Крім зазначених вербальних і поведінкових умінь, структура комунікативних умінь також включає когнітивний, емоційний та соціально-поведінковий компоненти, які утворюють цілісну систему і забезпечують ефективність комунікації на всіх рівнях. Таке трикомпонентне структурування широко представлене у сучасній психолого-педагогічній літературі [6; 13; 23; 37; 59; 66] і дозволяє розглядати комунікативні уміння не лише як набір окремих навичок, а як інтегровану здатність особистості до продуктивної міжособистісної взаємодії.



Рисунок 1.2 – Компоненти комунікативних вмінь

Когнітивний компонент комунікативних умінь охоплює інтелектуальні операції, необхідні для осмислення комунікативної ситуації та вибору адекватних стратегій поведінки. Він включає:

- аналіз змісту повідомлення та контексту;
- прогнозування можливих реакцій партнера по спілкуванню;
- оцінку власних комунікативних можливостей і обмежень;

- вибір оптимальних мовленнєвих і невербальних засобів;
- рефлексію ходу та результатів взаємодії.

Цей компонент спирається на розвиток критичного мислення, пам’яті, уваги та уяви. Саме когнітивна складова визначає здатність до гнучкого переключення комунікативних ролей, швидкого коригування стратегії у разі непорозуміння та уникнення стереотипних реакцій [62]. Без сформованого когнітивного компонента навіть технічно правильне мовлення залишається формальним і не досягає мети спілкування.

Емоційний компонент є основою емоційного інтелекту в комунікації та передбачає:

- розпізнавання емоційних станів співрозмовника за вербальними й невербальними маркерами;
- емпатійне співпереживання;
- регуляцію власних емоцій (зокрема подолання тривожності, сором’язливості чи агресії);
- передачу емоційного забарвлення власного повідомлення;
- створення емоційно комфортного клімату взаємодії.

Емоційний компонент тісно пов’язаний із активним слуханням та умінням підтримувати діалог, оскільки саме емоційна чутливість дозволяє вчасно реагувати на зміну настрою партнера, уникати конфліктів і відновлювати порушений контакт. Недостатній розвиток цього компонента призводить до так званих «емоційних бар’єрів» у спілкуванні та знижує рівень довіри [56].

Соціально-поведінковий компонент забезпечує практичну реалізацію комунікативних умінь у конкретних соціальних ситуаціях і включає:

- навички організації взаємодії (ініціювання, підтримання, завершення контакту);
- дотримання соціальних норм і етикету спілкування;
- адаптацію поведінки до віку, статусу, культурних особливостей співрозмовника;
- створення атмосфери взаємоповаги, довіри та співпраці;

- кооперативну поведінку (готовність до компромісу, розподіл ролей у груповій взаємодії);
- невербальну регуляцію дистанції, міміки, жестів, пози.

Цей компонент відображає соціальну компетентність особистості та формується під впливом соціального оточення, норм і цінностей. Його розвиток особливо важливий у ситуаціях групового спілкування, де потрібно узгоджувати інтереси кількох учасників і досягати спільної мети [60].

Взаємозв'язок трьох компонентів є динамічним: когнітивний забезпечує планування та аналіз, емоційний – мотивацію та чутливість, соціально-поведінковий – практичну реалізацію. Порушення в одному з компонентів негативно впливає на всю систему комунікативних умінь. Саме тому комплексний розвиток комунікації можливий лише за умови одночасного впливу на всі три складові.

Таким чином, комунікативні уміння постають як інтегрована система, яка забезпечує ефективність міжособистісної взаємодії, розвиток соціальної компетентності та здатність до конструктивної діяльності у різних сферах життя. Вони є основою успішної адаптації особистості до соціального середовища та розвитку її когнітивних, емоційних і соціальних компетенцій.

Комунікативні уміння є одним із провідних механізмів соціалізації особистості, особливо в молодшому шкільному віці, коли відбувається активне входження дитини в соціум. Вони забезпечують успішне освоєння соціальних ролей, норм і цінностей, перехід від індивідуального до колективного способу існування, формування «Я-концепції» через взаємодію з іншими [15; 57; 41]. Завдяки розвиненим умінням слухати, розуміти, висловлювати думку та підтримувати діалог дитина вчиться враховувати інтереси інших, розв'язувати конфлікти мирним шляхом, будувати дружні стосунки з однолітками та встановлювати довірливі відносини з дорослими [27].

У процесі соціалізації комунікативні уміння виконують такі ключові функції:

- інтегративну – допомагають дитині стати повноцінним членом дитячого

та шкільного колективу;

- регулятивну – дозволяють узгоджувати власну поведінку з нормами групи;

- компенсаторну – компенсують можливі труднощі адаптації через вміння просити допомоги, пояснювати свої дії та домовлятися [21].

Формування культури спілкування як складової загальної культури особистості безпосередньо залежить від рівня сформованості комунікативних умінь. Культура спілкування включає етичні (повага, толерантність, ввічливість), естетичні (виразність, доречність мовлення) та мовленнєві (грамотність, інтонаційна різноманітність) норми. Розвинені комунікативні уміння сприяють засвоєнню цих норм, формуванню етикету ділового та повсякденного спілкування, вмінню уникати мовленнєвої агресії та дискримінації [37]. Особистості з високим рівнем комунікативної культури легше адаптуються до нових соціальних ситуацій, демонструють емпатію, готовність до співпраці та повагу до різноманітності думок [13].

Комунікативні уміння виступають не лише інструментом соціалізації, а й фундаментом для формування високої культури спілкування, що залишається важливим упродовж усього життя особистості.

Проведений аналіз психолого-педагогічної літератури показав, що комунікативні уміння є складним багаторівневим психічним утворенням, яке забезпечує ефективну міжособистісну взаємодію та успішну соціалізацію особистості.

Комунікативні уміння визначено як інтегровану систему когнітивних, емоційних і соціально-поведінкових здібностей особистості, яка забезпечує ефективну, доцільну та емоційно комфортну вербальну й невербальну взаємодію з іншими людьми в різних соціальних ситуаціях з метою обміну інформацією, встановлення та підтримки міжособистісних стосунків, досягнення взаєморозуміння та спільного вирішення завдань.

Поняття «комунікативні уміння» тісно пов’язане зі спілкуванням і комунікацією, проте охоплює не лише процес обміну інформацією, а й комплекс

знань, навичок, особистісних якостей та стратегій поведінки, що дозволяють досягати взаєморозуміння, регулювати емоційні стани та адаптуватися до соціального контексту.

Структура комунікативних умінь включає вербально-поведінкові складові (уміння слухати, говорити, розуміти, ставити запитання, висловлювати власну думку, підтримувати діалог) та три основні компоненти: когнітивний (аналіз, прогнозування, рефлексія), емоційний (емпатія, саморегуляція, створення комфортного клімату) і соціально-поведінковий (організація взаємодії, дотримання норм, кооперація). Ці компоненти взаємопов’язані та утворюють єдину систему, порушення в якій знижує загальну комунікативну ефективність.

Комунікативні уміння відіграють ключову роль у соціалізації, формуванні культури спілкування, педагогічній та професійній діяльності, забезпечуючи перехід від індивідуального до колективного способу існування, засвоєння соціальних норм та розвиток суб’єктності особистості.

1.2 Особливості розвитку комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку

Розвиток комунікативних умінь у дітей молодшого шкільного віку є важливим компонентом їх загальної соціальної та пізнавальної компетентності. У цей період діти активно опановують мовні та соціальні навички, здатні висловлювати власні думки, розуміти емоційний стан співрозмовника та взаємодіяти з однолітками і дорослими в навчальному та побутовому середовищі. Розвиток комунікативних умінь у цьому віці визначає не лише успішність навчання, а й ефективність міжособистісних стосунків та адаптацію до соціуму.

Державний стандарт початкової освіти акцентує увагу на важливості формування у молодших школярів ключових компетентностей, серед яких особливе місце займає розвиток комунікативних умінь, необхідних для успішної

соціалізації дитини. У стандарті зазначається, що «спільними для всіх ключових компетентностей є такі вміння, як читання з розумінням, здатність висловлювати свої думки усно і письмово, критичне та системне мислення, творчість, ініціативність, логічне обґрунтування власної позиції, конструктивне керування емоціями, оцінка ризиків, прийняття рішень, розв'язання проблем та співпраця з іншими особами» [19]. Також підкреслюється, що «здобувач освіти взаємодіє з іншими особами усно, сприймає та використовує інформацію для досягнення життєвих цілей у різних комунікативних ситуаціях» [19].

Нова Концепція української школи додатково наголошує, що серед освітніх результатів початкової освіти ключовим є формування повноцінних мовленнєвих умінь і навичок [44]. Особлива увага приділяється саме комунікативним вмінням, оскільки їх розвиток залишається важливою умовою ефективного навчання та успішної соціальної адаптації дітей у початковій школі. Таким чином, комунікативний розвиток розглядається як пріоритетний напрям формування компетентної та соціально активної особистості молодшого школяра.

Дослідник Т. Гончар виділяє ключові етапи формування комунікативного процесу у розвитку дитини та підкреслює, що у молодшому шкільному віці спостерігається значний інтелектуальний і особистісний розвиток, який збагачує зміст спілкування та робить його більш різноманітним і змістовним[16]. У цей період дитина починає чіткіше розмежовувати ділові та особистісні взаємодії, усвідомлює різні цілі спілкування та вдосконалює способи вираження своїх думок і почуттів. Зростання когнітивних і соціальних здібностей сприяє формуванню більш складних мовленнєвих конструкцій, розвитку уміння слухати, реагувати на співрозмовника та брати участь у різноманітних комунікативних ситуаціях, що є важливим чинником соціальної адаптації та взаємодії дитини у навчальному та повсякденному середовищі.

Молодший шкільний вік збігається з початком навчання у початковій школі (6-7 років) і характеризується інтенсивним фізичним, психофізіологічним та соціальним розвитком. Вступ до навчального процесу створює нову соціальну

ситуацію для дитини: вона стає активним суб'єктом навчальної діяльності, отримує соціально значущі обов'язки та оцінку своїх дій від оточення.

У цей період формується здатність до довільного контролю поведінки та емоцій, що безпосередньо впливає на успішність навчання і соціальну адаптацію. Дитина поступово вчиться регулювати власні дії, дотримуватися правил, орієнтуватися на очікування вчителя та однокласників. Важливо, що розвиток вольової сфери ще не є стійким, тому школярі часто потребують зовнішнього керівництва, підказок і підтримки. Саме педагог допомагає дитині усвідомлювати значення відповідальності, зусиль і самоконтролю у навчальному процесі [54].

Інтелектуальний розвиток молодших школярів характеризується переходом від наочно-образного до словесно-логічного мислення. Діти починають оперувати поняттями, аналізувати, порівнювати, узагальнювати інформацію, хоча мислення ще залишається конкретним. Провідну роль відіграє розвиток уваги, пам'яті та уяви, які активно включаються в навчальну діяльність. У цей час формуються основи навчальних умінь: уміння слухати, зосереджуватися, виконувати інструкції, планувати послідовність дій.

Соціальний розвиток у молодшому шкільному віці відбувається через засвоєння моральних норм і розвиток почуття колективізму. Дитина починає усвідомлювати себе частиною групи, цінувати дружбу, співпрацю та спільні досягнення [38]. Важливим чинником є розвиток емпатії – здатності розуміти почуття інших, що створює підґрунтя для ефективного спілкування. У цьому віці діти активно наслідують поведінку дорослих, особливо вчителя, тому педагогічний приклад має надзвичайно велике виховне значення.

Емоційна сфера молодших школярів є дуже динамічною: діти швидко реагують на успіх чи невдачу, емоційно переживають оцінку дорослих. Успіх у навчанні викликає почуття радості, гордості, підвищує самооцінку, тоді як часті невдачі можуть спричинити невпевненість або тривожність [10]. Тому важливо забезпечити позитивний емоційний клімат у класі, створити умови для прояву ініціативи, співпраці та самовираження кожної дитини. Саме гармонійне

поєднання когнітивного, емоційного й соціального розвитку забезпечує формування базових комунікативних і пізнавальних компетентностей молодшого школяра.

У молодшому шкільному віці спостерігається інтенсивний розвиток мовленнєвої діяльності, який охоплює як когнітивні, так і лінгвістичні процеси. Діти поступово оволодівають граматично правильною мовою, вчаться узгоджувати слова, будувати розгорнуті висловлювання, використовувати складні речення та логічні зв'язки між частинами висловлювання [32]. Важливою складовою цього процесу є збагачення активного словникового запасу, засвоєння мовних норм і формування культури мовлення.

Паралельно з цим відбувається розвиток зв'язного мовлення: діти вчаться переказувати тексти, описувати події, передавати причинно-наслідкові зв'язки, висловлювати власні думки та робити висновки. Мовлення починає виконувати не лише комунікативну, а й когнітивну функцію, стаючи засобом мислення та самовираження. Відтак, мовленнєва діяльність безпосередньо пов'язана з розвитком мислення, уваги та пам'яті.

Особливу роль відіграє формування внутрішнього мовлення, яке забезпечує здатність планувати дії, організовувати власну поведінку, здійснювати самоконтроль і рефлексію. Дитина починає мислити мовленнєвими категоріями, що дозволяє їй краще осмислювати навчальний матеріал і власні дії [45].

Крім того, у цьому віці активно розвивається фонематичний слух і артикуляційна моторика. Здатність чітко розрізняти звуки, контролювати вимову та мовленнєве дихання є необхідною передумовою успішного опанування читання, письма й загальної комунікативної компетентності. Таким чином, психолінгвістичний розвиток дитини створює базу для подальшого вдосконалення усного й письмового мовлення та ефективної взаємодії з соціальним оточенням.

Під комунікативними уміннями молодших школярів як засобом адаптації в соціумі розуміємо сукупність знань, навичок і особистісних якостей, що

забезпечують ефективну взаємодію дитини з навколишнім середовищем. Ці вміння дають змогу дитині виражати власні думки, почуття та наміри у зрозумілій для співрозмовника формі, а також адекватно сприймати, інтерпретувати й реагувати на висловлювання інших людей. Комунікативні уміння виступають не лише засобом передачі інформації, а й важливим чинником соціалізації, що сприяє формуванню позитивних міжособистісних відносин.

Завдяки сформованим комунікативним умінням молодший школяр набуває впевненості у власних силах, відчуває свою значущість у колективі, краще розуміє соціальні норми та правила поведінки. Вони допомагають дитині ефективно долати труднощі спілкування, уникати конфліктів, налагоджувати дружні стосунки, брати участь у спільній діяльності. Комунікативна компетентність стає необхідною умовою успішного навчання, оскільки взаємодія з учителем і однокласниками є невід'ємною частиною освітнього процесу.

Таким чином, комунікативні уміння у молодшому шкільному віці – це важливий інструмент соціальної адаптації, що сприяє розвитку емоційного інтелекту, формуванню навичок співпраці та взаєморозуміння, а також забезпечує гармонійне входження дитини в соціум і шкільне середовище.

Емоційно-ціннісний аспект комунікативних умінь молодших школярів є важливим чинником успішної соціальної адаптації та ефективної взаємодії з оточенням. Дослідження показують, що емоційний комфорт у спілкуванні значно підвищує активність дитини: діти краще висловлюють власні думки, проявляють ініціативу та активніше взаємодіють з однолітками і дорослими, коли відчувають підтримку та прийняття з боку педагогів і ровесників [64].

Формування позитивного ставлення до спілкування, впевненості у власних силах, доброзичливості та толерантності є невід'ємною складовою розвитку комунікативних умінь. Молодші школярі, які відчувають емоційну підтримку в навчальному та соціальному середовищі, частіше демонструють готовність до взаємодії, здатність вислуховувати інших та аргументовано висловлювати

власну позицію.

Важливу роль у розвитку комунікативної компетентності відіграє формування емпатії та емоційного інтелекту. Уміння розпізнавати почуття співрозмовника, адекватно реагувати на його емоційні стани та враховувати їх у процесі взаємодії сприяє налагодженню гармонійних міжособистісних стосунків, зменшенню конфліктів та розвитку морально зрілої, соціально активної особистості [39].

Основні напрями розвитку комунікативних умінь молодших школярів охоплюють кілька взаємопов'язаних аспектів, що забезпечують гармонійне становлення мовленнєвої та соціальної компетентності дитини.

Передусім важливим напрямом є мовленнєвий розвиток, який включає формування правильного усного й письмового мовлення, збагачення словникового запасу, опанування граматично правильних конструкцій та розвиток логічної послідовності висловлювань. Саме мовлення виступає основним засобом вираження думок і почуттів, а також ключовим інструментом взаєморозуміння між дітьми та дорослими.

Другим напрямом є розвиток уміння слухати та розуміти мовлення співрозмовника. Молодші школярі поступово вчаться виділяти головне в почутому, інтерпретувати інформацію відповідно до ситуації, враховувати емоційний стан співрозмовника, розпізнавати інтонаційні й невербальні сигнали. Це сприяє формуванню емпатії, уважності та культури діалогу.

Важливим є розвиток невербальних засобів комунікації – жестів, міміки, пантоміміки, інтонації, пози тіла, що супроводжують словесне спілкування [25]. Володіння ними допомагає дитині точніше передавати власні емоції, краще розуміти почуття інших, робить процес спілкування більш виразним і природним.

Соціальний аспект комунікації є одним із провідних напрямів розвитку комунікативних умінь молодших школярів, оскільки саме у взаємодії з однолітками та дорослими дитина засвоює норми й правила спілкування, соціальні ролі та моральні цінності. У цей період формується здатність

підтримувати контакт, брати участь у діалозі, висловлювати власну думку, водночас поважаючи позицію співрозмовника.

Важливою складовою цього аспекту є розвиток умінь співпраці та командної взаємодії. Молодші школярі навчаються працювати у групі, домовлятися, розподіляти обов'язки, приймати компромісні рішення, що сприяє формуванню толерантності, відповідальності та взаємоповаги. Такі навички є необхідними не лише для успішного навчання, а й для подальшої соціалізації дитини у колективі.

Не менш значущим компонентом соціального аспекту виступає розвиток емпатії та соціальної чутливості. Уміння розуміти почуття інших людей, співпереживати, адекватно реагувати на емоційні стани оточення допомагає дитині встановлювати гармонійні стосунки, уникати конфліктів та сприяє формуванню морально зрілої особистості.

Психолого-педагогічні особливості розвитку комунікативних умінь молодших школярів мають визначальне значення для становлення особистості дитини, її соціалізації та формування навичок ефективної взаємодії з оточенням. Молодший шкільний вік є сензитивним періодом для розвитку мовлення, мислення, емоційної сфери та поведінкових реакцій, які безпосередньо впливають на комунікацію. У цей час дитина активно опановує соціальні норми, засвоює правила спілкування, набуває досвіду співпраці та взаєморозуміння [43].

Однією з провідних форм діяльності дитини цього віку залишається гра, яка виступає природним засобом розвитку комунікативних навичок. Саме через рольові та дидактичні ігри школяр вчиться висловлювати свої думки, домовлятися, виконувати різні соціальні ролі, дотримуватися правил взаємодії. У процесі гри діти спілкуються не лише словами, а й невербальними засобами – жестами, мімікою, інтонацією, що сприяє комплексному розвитку комунікації.

Паралельно з ігровими формами значну роль відіграє навчальна діяльність, у якій дитина поступово переходить від емоційно-спонтанного спілкування до цілеспрямованої взаємодії, пов'язаної з виконанням навчальних завдань. У цьому процесі формуються навички слухання, уважності, вміння чітко

формулювати думку, ставити запитання, відповідати, висловлювати судження та аргументи. Такі уміння є основою для розвитку культури мовлення й успішної участі в колективній навчальній роботі.

Важливою психолого-педагогічною особливістю є індивідуальні відмінності у розвитку мовлення. У молодших школярів вони можуть проявлятися у різному темпі мовлення, рівні словникового запасу, граматичній правильності висловлювань чи стилі спілкування. Педагог повинен враховувати ці відмінності, створювати умови для самовираження кожної дитини, підтримувати ініціативу у спілкуванні та формувати позитивне ставлення до власного мовлення [42].

Велике значення має вплив педагогічного середовища. Атмосфера доброзичливості, довіри й підтримки з боку вчителя або вихователя сприяє активізації комунікативної активності учнів. Педагог, який демонструє приклад відкритого, тактовного та емоційно забарвленого спілкування, стає для дітей моделлю поведінки. Натомість авторитарний стиль взаємодії або ігнорування ініціативи учнів може пригнічувати розвиток мовленнєвої активності та впевненість у власних силах.

Отже, психолого-педагогічні особливості молодших школярів зумовлюють необхідність комплексного підходу до розвитку їхніх комунікативних умінь. Ефективне формування цієї сфери можливе лише за умови поєднання ігрової, навчальної та соціальної діяльності з індивідуальним підходом, підтримкою емоційного комфорту та створенням сприятливого комунікативного середовища.

Комунікативні уміння молодших школярів тісно пов’язані з іншими психічними процесами, що визначають загальний рівень розвитку дитини. Зокрема, мовлення виступає інструментом мислення: рівень логічних операцій та здатність до узагальнення відображаються у формуванні мовних конструкцій та способі висловлення думки. Увага є невід’ємним компонентом ефективної комунікації, адже здатність слухати співрозмовника, виділяти головне та правильно інтерпретувати інформацію потребує зосередженості та контролю над

власною поведінкою [51].

Не менш важливою є роль пам’яті та уяви у комунікації. Молодший школяр повинен запам’ятовувати почуте, співставляти його з власним досвідом і логічно переказувати. Уява сприяє створенню образів у процесі мовлення, розвитку описових навичок та можливості відтворювати складні комунікативні ситуації. Взаємодія комунікативних умінь із цими психічними процесами забезпечує більш повноцінний розвиток особистості та ефективну соціальну адаптацію.

Хоча провідну роль у формуванні комунікативних умінь молодших школярів відіграє школа, не менш важливим є вплив родини. Батьківське мовлення та стиль взаємодії з дитиною формують перші моделі комунікації, які дитина наслідує у взаємодії з однолітками та дорослими. Якість і різноманітність спілкування в родині безпосередньо впливає на словниковий запас дитини, її уміння виражати думки та почуття, а також на формування емоційної компетентності.

Важливе значення має стиль спілкування в родині. Демократичний або партнерський стиль сприяє розвитку ініціативності, впевненості у власних силах, здатності аргументовано висловлювати позицію та враховувати думку співрозмовника. Натомість авторитарні або надмірно суворі взаємодії можуть призводити до сором’язливості, страху висловлювати власну думку або емоційної скутості, що ускладнює ефективну комунікацію в навчальному та соціальному середовищі [61].

Позашкільне середовище, зокрема гуртки, спортивні секції та спільне дозвілля, також відіграє значну роль у розвитку комунікативних умінь. У таких ситуаціях дитина має можливість практикувати спілкування у різних соціальних контекстах, навчатися співпрацювати в команді, приймати правила групи та адаптувати мовленнєві та невербальні навички до нових партнерів по спілкуванню. Це сприяє більш повноцінній соціалізації та формуванню позитивних міжособистісних відносин.

Розвиток комунікативних умінь у молодших школярів супроводжується

низкою труднощів, пов’язаних із віковими та індивідуальними особливостями дітей. Однією з найпоширеніших проблем є недостатній розвиток навичок самовираження: діти не завжди можуть чітко формулювати думки, добирати точні слова, логічно будувати висловлювання. Це зумовлено як обмеженим життєвим досвідом, так і нерівномірним розвитком мовлення в різних дітей.

Другою типовою групою труднощів є емоційно-психологічні бар’єри – невпевненість у собі, сором’язливість, страх помилитися або отримати осуд від однолітків. Такі стани знижують мовленнєву активність, утруднюють участь у діалозі та колективних обговореннях, особливо в умовах публічного виступу чи нової соціальної ситуації.

Крім того, певні комунікативні труднощі виникають через недостатньо сформовані навички слухання, співпраці й взаєморозуміння. Діти часто не вміють уважно сприймати партнера по спілкуванню, не дотримуються черговості реплік, що ускладнює взаємодію в групі [71]. Тому педагог має спрямовувати навчальний процес на розвиток не лише мовленнєвої компетентності, а й умінь активного слухання, емпатії та співпраці.

Формування комунікативних умінь у молодших школярів залежить від багатьох чинників, серед яких провідне місце посідає організація освітнього процесу. Навіть за умови цілеспрямованої роботи над розвитком мовлення існують ризики гальмування цього процесу через емоційну напругу, страх помилки або низьку самооцінку учнів. Тому педагог має створювати комфортне освітнє середовище, де дитина відчуває психологічну безпеку, упевненість і можливість вільно висловлювати власні думки.

Важливим засобом розвитку комунікативності є вербальне навчання, що ґрунтується на активному використанні мовних засобів у навчальній діяльності та повсякденному спілкуванні. Використання творчих і комунікативних завдань сприяє засвоєнню мовних норм, розширенню словникового запасу, розвитку зв’язного мовлення. Ефективність такої роботи підвищується за умови застосування індивідуального підходу, навчального співробітництва, групових форм діяльності та ігор, які стимулюють природну потребу дитини у спілкуванні.

У процесі навчання педагог має дотримуватися принципів особистісно орієнтованої освіти [3], які передбачають повагу до унікальності кожного учня, розвиток його творчості та самовираження. Творчі мовленнєві завдання мають сприяти виявленню індивідуальності школярів, забезпечувати позитивну мотивацію, формувати впевненість у власних силах. Важливо уникати надмірного оцінювання, критики та порівняння результатів, що може призводити до емоційного напруження й зниження мовленнєвої активності [37].

Особливе значення у розвитку комунікативних умінь має емоційний компонент навчання. Саме емоційні переживання, позитивна атмосфера у класі, підтримка з боку вчителя створюють умови для вільного самовираження та творчої активності. Педагог повинен уважно ставитися до емоційних реакцій учнів, сприяти формуванню доброзичливих міжособистісних взаємин, колективної згуртованості, розвитку емпатії. Як зазначає К. Слесик, оцінні судження вчителя мають бути обережними, щоб не звужувати емоційне сприйняття навколишнього світу дитиною [57].

Успішна комунікація та творчість молодших школярів неможливі без формування групової взаємодії. Спільне виконання завдань, участь у колективних іграх та проєктах навчає дітей домовлятися, слухати інших, висловлювати власні ідеї, підтримувати товаришів. Такі форми діяльності розвивають комунікативну культуру, формують відповідальність і почуття належності до колективу.

Отже, розвиток комунікативних умінь молодших школярів відбувається у взаємозв’язку когнітивних, емоційних і соціальних факторів. Успіх цього процесу залежить від різноманітності змісту навчання, правильного добору методів і засобів роботи, творчості педагога та позитивного ставлення до результатів діяльності учнів. Створення умов для психологічної свободи, емоційного комфорту й активної участі кожної дитини забезпечує формування стійких комунікативних умінь, що стають основою подальшої соціальної і навчальної успішності.

1.3 Арттерапія як засіб розвитку комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку

Одним з ефективних засобів розвитку комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку є арттерапія, яка забезпечує гармонійне поєднання творчої діяльності та емоційного самовираження.

Арттерапія є одним із сучасних і дієвих методів психолого-педагогічного впливу, що поєднує у собі елементи розвитку, навчання, виховання та психологічної корекції особистості дитини засобами різних видів мистецтва. Її зміст спрямований на створення умов для вільного самовираження, зняття емоційного напруження, розвитку креативності та формування позитивного «Я-образу». В основі арттерапії лежить біопсихосоціальний підхід, що передбачає розгляд дитини як цілісної особистості, у якій взаємопов'язані біологічні, психологічні та соціальні компоненти розвитку. Творча активність і набуття різноманітного сенсорного досвіду виступають головними чинниками гармонізації емоційної сфери, удосконалення соціальної взаємодії та зміцнення психічного здоров'я [63]. Застосування арттерапевтичних методів у роботі з дітьми молодшого шкільного віку сприяє не лише формуванню комунікативних умінь, а й створенню здоров'язбережувального освітнього простору, у якому дитина почувається захищеною, прийнятою та впевненою у власних можливостях.

Термін «арт-терапія» має численні тлумачення в науковій та педагогічній літературі. В англомовних джерелах його визначають як метод психотерапії, який передбачає використання художньої творчості як інструменту символічного та невербального спілкування. Такий підхід дозволяє створювати сприятливе середовище, в якому учасники терапевтичного процесу можуть безпечно взаємодіяти, встановлювати позитивні стосунки та досягати особистісних і соціальних цілей [2].

Сам термін «арт-терапія» походить від двох слів: «арт», що означає мистецтво чи майстерність, та «терапія» — лікування або оздоровлення. В

даному випадку йдеться не про мистецтво загалом, а про його конкретні, здебільшого візуальні форми: живопис, графіку, скульптуру, дизайн та інші види творчості, де візуальний канал є головним засобом передачі ідей та емоцій. За визначенням Енциклопедії освіти, арт-терапія включає лікувально-корекційну та профілактичну діяльність, що об’єднує знання з психології, педагогіки, мистецтва та медицини, і виступає складовою частиною психотерапевтичної практики [24].

У сучасній науковій та психотерапевтичній літературі арттерапія трактується як сукупність терапевтичних методів, що ґрунтуються на використанні художньої творчості як засобу самовираження, пізнання внутрішнього світу та гармонізації емоційного стану особистості. Центральним елементом арттерапевтичного процесу виступає продуктивна творча діяльність у поєднанні з ігровими формами взаємодії, яка дає змогу дитині або дорослому безпечно виражати власні переживання, емоції та несвідомі конфлікти через символічні образи, кольори, форми, музику чи рух. Завдяки цьому процесу відбувається емоційне розвантаження, активізуються експресивні здібності, формується здатність до саморефлексії та конструктивного осмислення власних почуттів.

У ході арттерапевтичної роботи важливу роль відіграє діалог між учасником і терапевтом, у якому художній продукт стає посередником між внутрішнім світом людини та зовнішньою реальністю. Через спільне обговорення створених образів, символів чи сюжетів відбувається усвідомлення прихованих переживань, тривог або потреб, що сприяє гармонізації психоемоційного стану, розвитку довіри та комунікативної відкритості.

Дослідники по-різному визначають зміст поняття «арттерапія». Одні автори вбачають у ній творчий метод, який використовує засоби мистецтва як форму символічної, невербальної комунікації, спрямованої на створення безпечного простору для встановлення позитивних міжособистісних стосунків і досягнення особистісних чи соціальних терапевтичних цілей [28; 40; 73]. У такому розумінні арттерапія охоплює широкий спектр напрямів –

музикотерапію, драматерапію, танцювально-рухову терапію, бібліотерапію, ізотерапію тощо.

Інші вчені тлумачать арттерапію у вужчому значенні – як терапію засобами образотворчого мистецтва, де основним інструментом впливу є малюнок, живопис, ліплення або колаж. Проте, на наш погляд, більш продуктивним є широке розуміння арттерапії, яке об'єднує всі види творчої діяльності, що сприяють психологічному зціленню, розвитку особистості та формуванню здатності до соціальної адаптації. З огляду на це, арттерапія може розглядатися не лише як метод лікування чи корекції нервово-психічних розладів, а й як універсальний педагогічний і соціально-психологічний засіб, що допомагає дитині розвивати емоційний інтелект, комунікативні вміння та позитивну самооцінку.

Арттерапія передбачає використання творчої діяльності та занять різними видами мистецтва як ефективного засобу терапевтичного впливу на особистість. Її основна мета полягає не лише у розвитку художніх здібностей, а насамперед у відновленні внутрішньої гармонії, психоемоційного балансу та фізичного благополуччя людини. Завдяки зануренню в процес творчості – малювання, ліплення, музики, танцю чи театралізованої гри – людина отримує можливість виразити власні емоції, зняти напруження, подолати страхи та тривоги, що сприяє загальному оздоровленню організму [11].

Арттерапевтичні заняття виконують психокорекційну та профілактичну функції, допомагаючи виправити або пом'якшити психофізичні порушення, сформувати навички емоційного самоконтролю, підвищити самооцінку та розвинути здатність до конструктивної взаємодії з оточенням. У процесі творчого самовираження дитина або дорослий вчиться усвідомлювати власні почуття, приймати їх і трансформувати у позитивні переживання, що забезпечує адекватне сприйняття реальності та стійкість до стресових факторів.

Таким чином, арттерапія виступає м'яким, але глибоким інструментом психоемоційної підтримки, який поєднує елементи мистецтва, психології та педагогіки, сприяючи відновленню цілісності особистості, гармонізації

внутрішнього світу й соціальної адаптації.

Основна мета застосування арттерапії полягає у досягненні гармонійного розвитку особистості через стимулювання процесів самовираження, самопізнання та саморозвитку. Під час творчої діяльності дитина має можливість безпечно висловити свої емоції, переживання, внутрішні конфлікти, перетворюючи їх на художні образи. Важливими поняттями арттерапевтичного підходу є сублімація та трансформація, які передбачають не пригнічення чи витіснення негативних почуттів, а їх перетворення у символічні, творчі форми вираження, що сприяє психологічному розвантаженню й особистісному зростанню [20].

На думку А. Волик, арттерапія як метод зцілення має низку переваг, що визначають її універсальність і педагогічну цінність. Зокрема, вона допомагає створити позитивний емоційний фон, активізує внутрішні ресурси людини, формує життєствердну позицію та впевненість у власних силах. Крім того, арттерапія полегшує процес міжособистісного спілкування, сприяє подоланню мовленнєвих і психологічних бар'єрів, підтримує усвідомлення культурної ідентичності дитини [12].

Завдяки символічному характеру творчості арттерапія відкриває можливість опрацьовувати складні почуття та внутрішні конфлікти у безпечній, соціально прийнятній формі. Вона сприяє поглибленню саморефлексії, розвитку емоційного самоконтролю, підвищенню адаптаційних можливостей особистості до життєвих змін. Окрім того, арттерапевтичні методи ефективні у корекції порушень емоційно-вольової сфери, зміцненні міжособистісних зв'язків і створенні атмосфери довіри, що має особливе значення для дітей молодшого шкільного віку.

Арттерапевтична робота може здійснюватися як у форматі індивідуальних занять, так і в груповій взаємодії. Групові форми арттерапії вирізняються атмосферою відкритості, рівноправності та співтворчості, де кожен учасник має можливість висловити себе, поділитися емоціями й отримати підтримку від інших. Такі заняття характеризуються меншою залежністю від арттерапевта та

надають можливість кожному учаснику виявити власну активність, навчитися взаємодіяти й адаптуватися до спільних норм і правил групи [5].

Як зазначає М. Лібман, групова арттерапія має низку суттєвих переваг. Вона сприяє зміцненню самооцінки, розвитку позитивного образу «Я» та усвідомленню власної унікальності. Важливим є також аспект взаємної підтримки – учасники відчувають себе прийнятими, почутими, отримують позитивний досвід спільного вирішення проблем. Крім того, групові заняття стимулюють оволодіння новими соціальними ролями, формування ціннісних міжособистісних умінь, а також дають змогу спостерігати наслідки власних дій і розвивати відповідальність за міжособистісну взаємодію. Не менш важливою є й можливість тренування навичок прийняття рішень у процесі творчої співпраці [74].

Попри свою терапевтичну функцію, арттерапія виконує й розвивально-креативну роль. Вона не лише відновлює психоемоційну рівновагу, а й сприяє розкриттю внутрішнього потенціалу, активізує творче мислення, уяву, здатність до самовираження. Креативність у цьому контексті розуміється як готовність до змін, гнучкість у мисленні, здатність знаходити оригінальні рішення та виходити за межі стереотипів. Через різні види мистецтва – музику, малювання, ліплення, рух, драматизацію чи літературну творчість – людина отримує можливість глибше відчути власні емоції, відновити внутрішню гармонію та пережити досвід особистісного зростання. Саме тому мистецтво виступає джерелом натхнення, засобом самозцілення й гармонізації внутрішнього світу [26].

Заняття арт-терапією дають дітям можливість виражати свої почуття, фантазії та внутрішні переживання за допомогою творчості, що сприяє розвитку невербальної та вербальної комунікації. Під час роботи з різними видами мистецтва школярі навчаються слухати інших, обговорювати власні ідеї, співпрацювати в групі, проявляти емпатію та розуміти емоції оточуючих. Такі вправи формують соціальні навички, вчать висловлювати думки та аргументувати власну позицію, що в цілому сприяє розвитку комунікативних умінь.

Арттерапія поділяється на численні види залежно від використаного художнього засобу. Для молодших школярів найефективнішими є ті, що відповідають віковим особливостям (образне мислення, провідна ігрова діяльність, потреба в русі, коротка концентрація уваги), принципам НУШ (інтегроване навчання, компетентнісний підхід, інклюзія) та дозволяють одночасно розвивати всі компоненти комунікативних умінь.

Для дітей молодшого шкільного віку найефективнішими видами арттерапії є ізотерапія, казкотерапія, лялькотерапія, музикотерапія, танцювально-рухова терапія, драматерапія та фототерапія (табл. 1.1). Вибір саме цих видів зумовлений низкою психолого-педагогічних і вікових факторів, що роблять їх оптимальними для розвитку комунікативних умінь у 6–10-річних дітей.

По-перше, перелічені види відповідають сенситивним періодам розвитку молодшого школяра: образне мислення ще домінує над логічним, провідною залишається ігрова діяльність, а рухова активність є природною потребою [14]. Малювання, казка, лялька чи танець не сприймаються як «урок», а як захоплива гра, що забезпечує високу внутрішню мотивацію та знижує тривожність [33; 40].

По-друге, ці види дозволяють одночасно впливати на всі компоненти комунікативних умінь:

- когнітивний – через аналіз символів, прогнозування розвитку казки чи сценарію, рефлексію («чому герой так вчинив?»);
- емоційний – через безпечне проживання та вербалізацію почуттів (малюнок гніву, танець радості, лялька, що «боїться»);
- соціально-поведінковий – через обов’язкову групову взаємодію: спільне створення казки, розподіл ролей у ляльковому театрі, синхронізація рухів у танці.

По-третє, вони ідеально інтегруються в освітнє середовище Нової української школи: відповідають принципам інтегрованого навчання, компетентнісного підходу, інклюзії та партнерської взаємодії. Наприклад, техніка «колективний малюнок» чи «казка по колу» легко вписується в ранкове коло, інтегрований день чи проєктну діяльність [68].

Таблиця 1.1 – Класифікація видів арттерапії для розвитку комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку

Вид арттерапії	Основні техніки (приклади)	Ефективність для молодших школярів	Вплив на комунікативні уміння
Ізотерапія (образотворча)	Малювання, ліплення, аплікація, колаж, «мокре» малювання, пальчикові фарби	Доступність матеріалів, не потребує спеціальних навичок, висока мотивація	Розвиток активного слухання інструкцій, аргументації («чому намалював саме так»), емпатії через обговорення робіт
Казкотерапія	Читання/створення казок, малювання казкових героїв, «продовжи казку», казка по колу	Образність, фантазія, емоційне залучення	Збагачення словника, уміння підтримувати діалог, висловлювати думку, розуміти мотиви героїв
Лялькотерапія	Театр ляльок, пальчиковий театр, маріонетки, «інтерв'ю з лялькою», лялька-рукавичка	Гра з лялькою знімає сором'язливість, дозволяє «говорити чужим голосом»	Уміння ставити запитання, чергувати ролі, регулювати емоції, невербальна експресія
Музикотерапія	Спів, гра на дитячих інструментах, музично-рухливі ігри, «звукове дзеркало»	Рух + музика = швидке зняття напруги, групова синхронізація	Розвиток невербального слухання, синхронізації в групі, емоційної експресивності
Танцювально-рухова терапія	Вільний танець, «дзеркало», танець емоцій, групові етюди, «замри-відтвори»	Потреба в русі, розрядка енергії	Невербальна регуляція дистанції, емпатія через копіювання рухів, кооперація в парі/групі
Драматерапія	Рольові ігри, театральні етюди, пантоміма, імпровізація, «статування емоцій»	Ігрова природа, можливість побути «кимось іншим»	Уміння підтримувати діалог, висловлювати думку в ролі, розуміти інтенції персонажа
Фототерапія	«Моє селфі-емоція», «фотоісторія класу», «зніми почуття», колаж із журналів	Сучасні діти знайомі з гаджетами, висока зацікавленість	Розпізнавання емоцій, аргументація вибору, групова дискусія за фото

По-четверте, саме ці види арттерапії мають найширшу доказову базу ефективності в українській практиці: ізотерапію успішно застосовують для розвитку емоційно-вольової сфери, саморегуляції та комунікативних умінь молодших школярів, що підтверджується дослідженнями щодо колективного малюнка й асоціативних технік [28]; казкотерапію та лялькотерапію – для

корекції мовленнєвих і соціальних труднощів, формування діалогічного мовлення та подолання сором'язливості через безпечну рольову дистанцію [33; 40]; танцювально-рухову терапію – як ефективний засіб згуртування класу, розвитку невербальної комунікації та тілесної емпатії [68]; драматерапію – для формування діалогічних умінь, вміння аргументувати думку в ролі та подолання комунікативних бар'єрів [7; 13].

Нарешті, ці види особливо цінні для роботи з дітьми з особливими освітніми потребами (ЗПР, РАС, сором'язливість, гіперактивність), оскільки дозволяють обходити вербальні бар'єри, працювати через тіло та образ, забезпечувати успіх навіть при низькому рівні мовленнєвого розвитку [67].

Арт-терапія значною мірою впливає на розвиток комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку через комплекс психологічних та педагогічних механізмів, які створюють умови для ефективного самовираження, соціальної взаємодії та освоєння мовних засобів спілкування. Завдяки цілісному підходу арт-терапевтичні заняття забезпечують одночасний розвиток емоційної сфери, творчих здібностей та соціальних навичок, що робить їх особливо ефективними для дітей початкової школи.

1) Емоційне включення та експресивне самовираження. Під час арт-терапії діти отримують безпечне середовище, де вони можуть відкрито проявляти свої емоції, фантазії та внутрішні переживання через різні види творчості: малюнок, ліплення, музичні імпровізації, театралізовані вправи, казкотерапію. Це знижує тривожність і страх помилок, формує впевненість у власних висловлюваннях і створює позитивну мотивацію до спілкування з дорослими та однолітками. Водночас такі заняття допомагають дітям навчитися розпізнавати та регулювати власні емоції, що є важливою основою для розвитку ефективних комунікативних навичок.

2) Розвиток невербальної та вербальної комунікації. Використання мистецтва як каналу спілкування дозволяє дітям освоювати різні способи передачі інформації через символи, образи, міміку та рухи. Це створює природний перехід до вербальної взаємодії: діти практикують формулювання

думок, опис емоційних станів, пояснення творчих рішень. У процесі таких занять вони також навчаються розуміти невербальні сигнали інших учасників, аналізувати поведінку однолітків і відповідно адаптувати власну комунікацію, що сприяє розвитку соціальної чутливості та комунікативної гнучкості.

3) Соціальна інтеграція та взаємодія в групі. Групові арт-заняття формують демократичне, підтримуюче середовище, де кожна дитина відчуває себе рівноправним учасником. Діти отримують можливість вчитися взаємодіяти, домовлятися, приймати колективні рішення та підтримувати одне одного. Участь у спільних творчих проектах дозволяє учням оцінювати вплив власних дій на інших, формує навички співпраці, відповідальності та емпатії, що є ключовими компонентами соціальної компетентності.

4) Стимулювання творчого мислення та рефлексії. Арт-терапевтичні завдання заохочують дітей до створення оригінальних образів, пошуку нестандартних рішень та експериментування з різними способами самовираження. Через обговорення власних робіт і робіт інших учасників вони вчаться формулювати власні думки, аргументувати позицію, вести діалог і слухати співрозмовника. Це розвиває критичне мислення, здатність до самоаналізу та ефективну комунікацію в колективі.

5) Індивідуалізація та підтримка самопізнання. Арт-терапія дозволяє враховувати індивідуальні особливості кожної дитини, її рівень розвитку, темп сприйняття та стиль мислення. Індивідуальна робота допомагає школярам розвивати самопізнання, самоконтроль і впевненість у своїх діях, що створює внутрішню готовність до спілкування та взаємодії з іншими. Такий підхід також дозволяє педагогам своєчасно виявляти потреби дитини, коригувати навчальні та соціальні завдання, що оптимізує процес формування комунікативних умінь.

Завдяки поєднанню зазначених механізмів арт-терапія виступає комплексним інструментом, який одночасно стимулює емоційний, когнітивний і соціальний розвиток, створюючи умови для ефективного формування комунікативних умінь молодших школярів.

Арт-терапія представляє собою комплексний підхід до розвитку

особистості дитини, що поєднує педагогічні, психологічні та творчі елементи. На відміну від традиційних методів навчання, які часто зосереджуються на засвоєнні інформації та оцінюванні знань, арт-терапія забезпечує цілісний розвиток емоційної, когнітивної та соціальної сфер дитини, що робить її особливо ефективною для молодших школярів.

1) Емоційна доступність та психологічна безпека. Арт-терапевтичні заняття створюють сприятливу атмосферу, в якій дитина може вільно висловлювати свої емоції, переживання та думки без страху оцінки. Відсутність прямого контролю чи порівняння з іншими учнями знижує тривожність і формує впевненість у власних комунікативних здібностях. Такий підхід стимулює розвиток самовираження і спонукання до активного обміну думками з однолітками та педагогом.

2) Індивідуалізація навчального процесу. Арт-терапія дозволяє враховувати особливості кожної дитини: її темп, інтереси, рівень розвитку, здібності та психоемоційний стан. Це дає змогу підбирати оптимальні форми та завдання для розвитку комунікативних умінь, створюючи умови для успішної взаємодії з групою та підвищення мотивації до навчання.

3) Розвиток вербальних і невербальних комунікативних навичок. Використання різноманітних творчих засобів – малювання, ліплення, музика, театральні вправи – допомагає дитині виражати свої думки та почуття через символи, рухи та образи. Це сприяє формуванню здатності до активного спілкування, розвитку словникового запасу та вміння висловлювати власну позицію.

4) Стимулювання креативності та критичного мислення. Арт-терапія заохочує дітей шукати нестандартні рішення, експериментувати з образами та символами, створювати власні творчі продукти. Такий підхід розвиває навички аргументування, обговорення та прийняття рішень у колективі, формує здатність до конструктивного діалогу та співпраці.

5) Розвиток соціальної взаємодії та емпатії. Групові арт-заняття сприяють формуванню довірливих стосунків між дітьми, розвитку уміння підтримувати

інших, слухати і розуміти емоції однокласників. Діти вчаться співпрацювати, приймати спільні рішення та цінувати внесок кожного учасника групи, що є важливим для становлення соціальної компетентності.

6) Комплексний вплив на особистість. Арт-терапія одночасно розвиває емоційну сферу, когнітивні процеси та соціальні навички, що забезпечує всебічний розвиток дитини. Вона підтримує самопізнання, допомагає усвідомлювати власні емоції та потреби, підвищує здатність до саморегуляції і адаптації в різних соціальних ситуаціях.

7) Мотивація та інтерес до навчальної діяльності. Творчі завдання арт-терапії заохочують дітей до активної участі у навчальному процесі, сприяють розвитку ініціативності та відповідальності. Діти отримують задоволення від власних досягнень, що підвищує їхню внутрішню мотивацію до навчання та спілкування.

8) Профілактика психологічних та соціальних труднощів. Арт-терапевтичні заняття допомагають зменшити прояви тривожності, сором’язливості, невпевненості у собі, а також сприяють корекції поведінкових та емоційних труднощів. Діти вчаться вирішувати конфлікти мирним шляхом, висловлювати свої потреби та бажання, що покращує їхню соціальну адаптацію.

Таким чином, арт-терапія є ефективним засобом розвитку комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку, оскільки поєднує творчі, емоційні та соціальні аспекти навчання. Вона забезпечує можливість вираження власних почуттів, думок та фантазій через різні види мистецтва, стимулює розвиток словникового запасу, мовленнєвої активності, уміння слухати і розуміти інших.

Використання арт-терапевтичних методик сприяє формуванню емпатії, соціальних навичок та здатності до співпраці в групі, що особливо важливо для молодших школярів, які опановують правила спілкування та взаємодії в колективі. Через творчі завдання діти вчаться передавати власні емоції символічно та невербально, що полегшує подолання страху помилок і невпевненості у спілкуванні.

Арт-терапія створює сприятливе психоемоційне середовище, де діти

відчувають підтримку та психологічну безпеку, що стимулює їхню самореалізацію та самопізнання. Виконання творчих завдань у групі або індивідуально розвиває комунікативні навички, сприяє самостійності, впевненості та позитивній соціальній взаємодії.

Отже, арт-терапія є універсальним, науково обґрунтованим та практично дієвим засобом розвитку всіх складових комунікативних умінь молодших школярів, поєднуючи емоційний, когнітивний і соціальний розвиток у цілісному процесі навчання та виховання.

Таким чином, проведене теоретичне дослідження сутності поняття «комунікативні уміння» дало змогу встановити, що воно є складним багаторівневим психічним утворенням, яке охоплює когнітивний, емоційний та соціально-поведінковий компоненти. Комунікативні уміння забезпечують ефективну вербальну й невербальну взаємодію, обмін інформацією, досягнення взаєморозуміння та спільне розв’язання завдань. У психолого-педагогічній літературі вони розглядаються як інтегрована система знань, навичок і особистісних якостей, що формуються в процесі соціальної практики та цілеспрямованого навчання.

Молодший шкільний вік (6/7-10 років) є сенситивним періодом для розвитку комунікативних умінь завдяки зміні провідної діяльності на навчальну, розширенню соціального кола спілкування та появі новоутворень (довільність, рефлексія, внутрішній план дій). У цей час відбувається перехід від ситуативного до позаситуативно-особистісного спілкування, інтенсивно розвиваються всі складові комунікативних умінь: активне слухання, чітке висловлювання думки, розуміння емоцій партнера, підтримання діалогу, дотримання норм етикету. Водночас виявлено типові труднощі (егоцентризм, сором’язливість, недостатня саморегуляція), що потребують спеціальних корекційно-розвивальних заходів.

Арттерапія визначена як універсальний і науково обґрунтований засіб розвитку комунікативних умінь молодших школярів, що відповідає принципам Нової української школи та віковим особливостям дітей. Найефективнішими видами є ізотерапія, казкотерапія, лялькотерапія, музикотерапія, танцювально-

рухова терапія, драматерапія та фототерапія, які дозволяють одночасно впливати на когнітивний (аналіз, рефлексія), емоційний (емпатія, саморегуляція) та соціально-поведінковий (кооперація, дотримання норм) компоненти. Перевагами арттерапії є психологічна безпека, висока мотивація, можливість обходити вербальні бар’єри та працювати в умовах інклюзії.

Отже, теоретичний аналіз підтвердив доцільність використання арттерапії для цілеспрямованого розвитку комунікативних умінь молодших школярів.

РОЗДІЛ 2
ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ МЕТОДИКИ РОЗВИТКУ КОМУНІКАТИВНИХ УМІНЬ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБАМИ АРТТЕРАПІЇ

2.1 Методика й організація дослідження

Експериментальне дослідження було спрямоване на вивчення та вдосконалення процесу розвитку комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку засобами арттерапії. Актуальність цього напряму зумовлена тим, що саме у молодшому шкільному віці відбувається інтенсивне становлення особистості дитини, формуються основи соціальної взаємодії, уміння слухати, висловлювати власні думки, розуміти емоційні стани інших людей. Використання арттерапевтичних засобів у педагогічній практиці створює сприятливі умови для розвитку комунікативних умінь.

Метою дослідження було експериментально перевірити ефективність арттерапевтичної методики розвитку комунікативних умінь у дітей молодшого шкільного віку.

Завдання дослідження:

1. Визначити критерії, показники та рівні сформованості комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку.
2. Провести діагностику початкового рівня розвитку комунікативних умінь учнів початкових класів.
3. Розробити й упровадити арттерапевтичну методику розвитку комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку.
4. Здійснити повторне діагностування та проаналізувати результати формувального експерименту.

Дослідження здійснювалося поетапно:

Перший етап (підготовчий) – визначення мети, завдань, добір методик.

Другий етап (констатувальний) – проведення первинної діагностики рівня сформованості комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку за визначеними критеріями та показниками.

Третій етап (формувальний) – розроблення й впровадження арттерапевтичної методики розвитку комунікативних умінь.

Четвертий етап (контрольний) – повторне діагностування з використанням того самого комплексу методик (із модифікованими ситуаціями, твердженнями та завданнями, адаптованими до результатів формувального етапу) з метою виявлення динаміки змін і перевірки ефективності запропонованої методики.

Дослідження проводилось на базі Запорізької гімназії № 107 серед учнів 3-х класів. У дослідженні взяли участь 28 дітей, які були поділені на експериментальну та контрольну групи (по 14 дітей у групі).

Для оцінювання рівня комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку нами були виділені такі критерії та показники, які відображають основні структурні компоненти комунікації – когнітивний, емоційний та соціально-поведінковий.

1. Усвідомлення норм і правил спілкування; розуміння емоцій, намірів, позицій інших (когнітивний компонент).

Цей критерій відображає здатність дитини усвідомлювати сутність комунікативної взаємодії, розуміти її мету, правила та норми. Діти цього віку поступово оволодівають навичками мовленнєвого етикету, вчаться слухати співрозмовника, розуміти зміст сказаного та адекватно реагувати на почуте. Такі вміння формують основу для свідомої та ефективної участі у спілкуванні.

Показники:

- розуміння комунікативної ситуації (усвідомлення теми, мети спілкування, ролей учасників);
- уміння слухати і адекватно реагувати на слова співрозмовника;
- володіння елементарними мовленнєвими нормами (правила вітання, звертання, подяки, вибачення тощо);
- здатність передавати інформацію зрозуміло, логічно та послідовно.

Розвинений когнітивний компонент свідчить про здатність дитини не лише брати участь у спілкуванні, а й розуміти його соціальний зміст і функцію, що є необхідною умовою успішної адаптації до навчального середовища.

2. Емпатійність, емоційна виразність, позитивне ставлення до спілкування (емоційний компонент).

Даний критерій характеризує здатність дитини емоційно включатися у процес спілкування, розуміти почуття інших і виражати власні емоції у прийнятній формі. Саме емоційна сфера забезпечує глибину та щирість взаємодії, сприяє виникненню довірливих стосунків між однолітками.

Показники:

- емоційна відкритість, доброзичливість у контактах;
- уміння розпізнавати емоції, настрій, інтонації інших людей;
- здатність до емоційного самовираження через мовлення, міміку, жести, творчі засоби (малювання, рух, рольову гру);
- позитивне ставлення до спілкування, готовність брати участь у діалозі та групових формах взаємодії.

Розвинений емоційний компонент свідчить про сформованість у дитини емоційного інтелекту, що допомагає їй краще розуміти себе та інших, підтримувати гармонійні міжособистісні стосунки.

3. Уміння взаємодіяти в групі, дотримуватися норм поведінки, налагоджувати контакт (соціально-поведінковий компонент).

Цей критерій відображає практичний аспект комунікативної діяльності, тобто уміння дитини реалізовувати набуті знання і емоційні реакції у процесі соціальної взаємодії. Він показує, наскільки дитина здатна будувати конструктивні відносини, проявляти ініціативу, співпрацювати та вирішувати конфліктні ситуації.

Показники:

- ініціативність у спілкуванні, готовність вступати у контакт із ровесниками та дорослими;
- здатність працювати в команді, брати участь у колективних видах

діяльності;

- готовність допомагати іншим, підтримувати позитивну атмосферу взаємодії;

- дотримання правил етикету, адекватна поведінка у конфліктних ситуаціях, уміння домовлятися та знаходити компроміс.

Розвинений соціально-поведінковий компонент свідчить про готовність дитини до соціальної взаємодії, наявність сформованих навичок співпраці, взаєморозуміння і толерантності.

На основі виділених критеріїв та показників було визначено три рівні сформованості комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку:

Високий рівень. Дитина легко вступає в контакт з однолітками та дорослими, активно взаємодіє у групових формах роботи, виявляє емпатію, здатна уважно слухати співрозмовника, адекватно реагує на емоції інших, володіє культурою мовлення, уміє аргументовано висловлювати власну думку. Характеризується доброзичливістю, ініціативністю, відповідальністю у спілкуванні.

Середній рівень. Дитина вибірково вступає у спілкування, потребує стимулювання або підтримки з боку дорослого, іноді проявляє нерішучість чи емоційну нестабільність у нових ситуаціях. Уміє слухати і відповідати на запитання, але не завжди здатна розгорнуто висловити власну позицію або контролювати емоції у конфлікті. Проявляє позитивне ставлення до спілкування, проте ініціатива обмежена.

Низький рівень. Дитина замкнена, уникає комунікативних контактів, часто не розуміє емоцій і намірів інших, має труднощі у вираженні власних почуттів і думок. Її висловлювання непослідовні, уривчасті, нерідко супроводжуються емоційною напругою або невпевненістю. Спостерігається низький рівень залученості у групову діяльність, недостатня здатність до співпраці та емпатії.

Для визначення рівня сформованості комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку за визначеними критеріями та показниками було використано комплекс методик.

1. Когнітивний компонент (усвідомлення норм і правил спілкування, розуміння емоцій, позицій інших) оцінювався за наступними методиками:

1.1. Методика «Виявлення комунікативних умінь і навичок молодших школярів» (Ю. Орлов).

Мета: визначення рівня сформованості базових знань про правила і норми спілкування, здатності слухати, розуміти й адекватно реагувати на співрозмовника.

Дітям пропонуються 10 простих комунікативні ситуації (наприклад: «Що потрібно сказати, коли зустрічаєш учителя?», «Що зробиш, якщо друг засмутився?») з трьома варіантами відповідей (соціально прийнятна, нейтральна, неадекватна).

За результатами аналізу відповідей визначається рівень усвідомлення правил спілкування.

Оцінювання: соціально прийнятна відповідь – 2 бали; нейтральна – 1 бал; неадекватна (неввічлива, агресивна) – 0 балів.

Інтерпретація результатів:

Високий рівень 16–20 балів – дитина орієнтується у правилах спілкування, демонструє ввічливість і доброзичливість.

Середній рівень 10–15 балів – знає основні норми, але іноді помиляється в емоційно складних ситуаціях.

Низький рівень до 9 балів – недостатнє розуміння норм мовленнєвого етикету, пасивність у спілкуванні.

1.2. Опитувальник для педагогів «Оцінювання комунікативних умінь молодших школярів».

Мета: визначення проявів комунікативних умінь у поведінці дітей на уроках та під час позаурочної діяльності.

Учитель оцінює кожного учня за 10 твердженнями:

1) Дитина уважно слухає співрозмовника та не перебиває під час розмови.
2) Уміє чітко, зрозуміло та логічно висловити свою думку.
3) Дотримується правил мовленнєвого етикету (вітання, подяка,

вибачення).

4) Правильно розуміє завдання, інструкції та пояснення вчителя.

5) Легко розпізнає емоційний стан інших дітей (радість, сум, образа, тривога).

6) Виявляє доброзичливе ставлення до однолітків та охоче вступає у взаємодію.

7) Уміє виражати власні емоції прийнятним способом (словом, мімікою, інтонацією).

8) Проявляє ініціативу у спільній діяльності (пропонує ідеї, бере участь у груповій роботі).

9) Уміє домовлятися з іншими дітьми та знаходити компроміс у конфліктних ситуаціях.

10) Позитивно ставиться до спілкування, охоче бере участь у діалозі та груповій роботі.).

Оцінювання: «завжди» – 3 бали; «іноді» – 2 бали; «рідко / ніколи» – 1 бал.

Інтерпретація результатів:

Високий рівень 24–30 балів – стабільно виражені комунікативні вміння, активність, мовленнєва культура.

Середній рівень 17–23 бали – достатні комунікативні вміння, але непостійні прояви.

Низький рівень до 16 балів – слабка комунікативна активність, труднощі у спілкуванні.

2. Емоційний компонент (емпатійність, емоційна виразність, позитивне ставлення до спілкування) досліджувався за методиками:

2.1. Методика «Визначення рівня емпатії» (адаптація для дітей) Автори: А. Мехрабіан, адаптація Ю. Орлова.

Мета: оцінювання здатності дитини співпереживати, розуміти почуття інших, виявляти доброзичливість.

Дітям пропонуються 10 коротких життєвих ситуацій («Друг розбив іграшку», «Однокласник посварився з товаришем») у кожній з яких необхідно

обрати один із трьох варіантів реакції – емпатійний, нейтральний або байдужий.. Дитина обирає той, який ближчий їй за реакцією.

Оцінювання: емпатійна реакція – 2 бали; нейтральна реакція – 1 бал; байдужа або егоцентрична реакція – 0 балів.

Інтерпретація результатів:

Високий рівень 16–20 балів – висока емпатійність, готовність допомагати іншим.

Середній рівень 10–15 балів – емоційна чутливість проявляється вибірково.

Низький рівень до 9 балів – емоційна відстороненість, труднощі у розумінні почуттів інших.

2.2. Методика діагностики емоційного стану під час спілкування (В. Бойко).

Мета: виявлення емоційного комфорту та позитивного ставлення до спілкування.

Дітям пропонується оцінити свій емоційний стан у 10 типових ситуаціях («Коли я відповідаю біля дошки», «Коли спілкуюся з другом»). До кожної ситуації дитина обирає відповідний колір або смайлик, що символізує її настрій.

Оцінювання: позитивна емоція (радість, задоволення) – 2 бали; нейтральна (спокій, байдужість) – 1 бал; негативна (страх, сум, злість) – 0 балів.

Інтерпретація результатів:

Високий рівень 16–20 балів – емоційна відкритість, комфорт у спілкуванні.

Середній рівень 10–15 балів – ситуативна емоційна стабільність.

Низький рівень до 9 балів – емоційна напруга, невпевненість у комунікації.

3. Соціально-поведінковий компонент (уміння взаємодіяти, налагоджувати контакт, співпрацювати) визначався за методиками:

3.1. Методика «Соціометрія» (адаптована для дітей). Автор: Дж. Морено.

Мета: визначення соціального статусу дитини у групі, її здатності до взаємодії, прийняття іншими.

Дітям ставлять 3 запитання у спрощеній формі:

- «з ким ти хотів би сидіти за партою?»;
- «з ким хотів би грати на перерві?»;
- «з ким ти не любиш грати?».

За кількістю позитивних і негативних виборів визначаються лідери, ізольовані діти, ступінь прийняття у колективі.

Оцінювання: позитивний вибір – «+1» бал; негативний вибір – «–1» бал.

Інтерпретація результатів:

Високий рівень:4–6 позитивних виборів – дитина користується авторитетом, має добрі контакти з ровесниками.

Середній рівень: 1–3 позитивних вибори – прийнята частково, має вибіркові зв’язки.

Низький рівень: 0 або переважно негативні вибори – соціальна ізольованість.

3.2. Методика діагностики комунікативного контролю (М. Шнайдер).

Мета: дослідження здатності дитини контролювати свою поведінку в комунікативних ситуаціях, дотримуватися правил, домовлятися.

Дітям пропонують 10 описів ситуацій спілкування, у кожній потрібно обрати один із трьох варіантів реакцій (доброзичливий, нейтральний, агресивний).

Визначається рівень комунікативного самоконтролю та адаптивності поведінки (високий, середній, низький).

Оцінювання: доброзичлива, врівноважена реакція – 2 бали; нейтральна – 1 бал; агресивна – 0 балів.

Інтерпретація результатів:

Високий рівень 16–20 балів – дитина контролює власні емоції, прагне уникати конфліктів.

Середній рівень 10–15 балів – зазвичай контролює поведінку, але іноді реагує імпульсивно.

Низький рівень до 9 балів – низька саморегуляція, часті емоційні зриви.

Отримані результати констатувального етапу стали основою для

розроблення й реалізації арттерапевтичної методики, спрямованої на підвищення рівня сформованості комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку.

Таким чином, обґрунтована методика й організація дослідження дали змогу комплексно охопити всі складові комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку – когнітивну, емоційну та соціально-поведінкову. Використання поєднання якісних і кількісних методик, адаптованих до вікових особливостей дітей, забезпечило достовірність отриманих результатів і можливість їх подальнього порівняння на формувальному та контрольному етапах експерименту.

2.2 Діагностика рівня сформованості комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку на констатувальному етапі

Ефективний розвиток комунікативних умінь у дітей молодшого шкільного віку неможливий без попереднього визначення їхнього реального рівня сформованості. На етапі початкового навчання у дітей активно формуються основи соціальної взаємодії, мовленнєвої активності, емоційного самовираження та навичок співпраці. Саме тому констатувальний етап експерименту відіграє важливу роль у виявленні індивідуальних особливостей, труднощів та резервів розвитку комунікативної сфери дитини.

Розглянемо отримані результати.

1. Методика «Виявлення комунікативних умінь і навичок молодших школярів» (Ю. Орлов).

На констатувальному етапі дослідження результати контрольної групи молодших щколярів свідчили про наявність різнорівневого формування комунікативних умінь. (рис. 2.1).

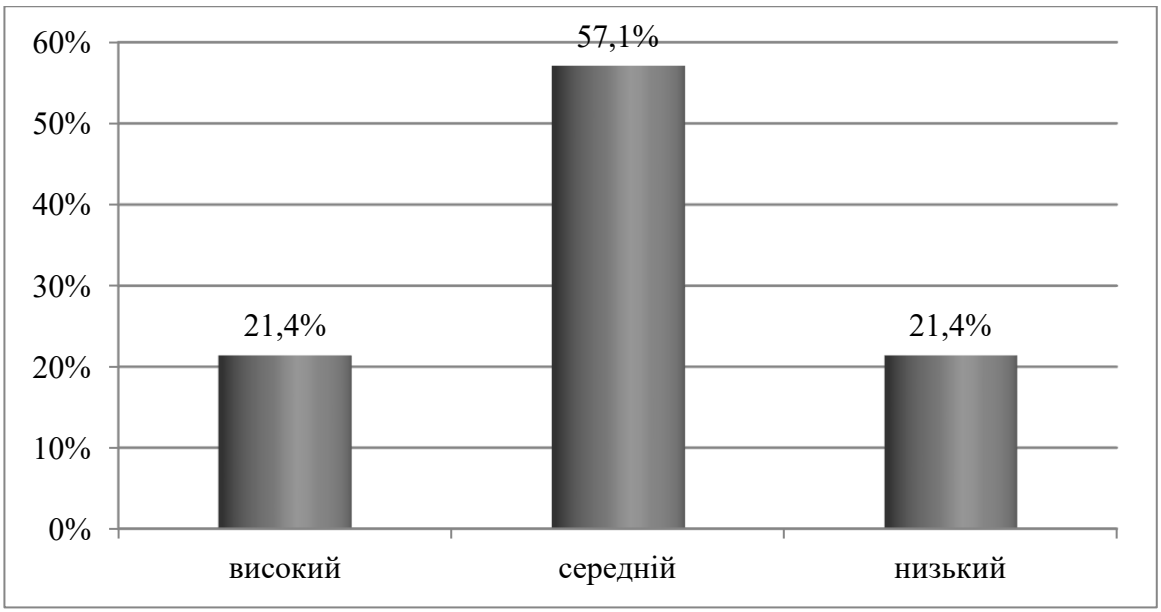


Рисунок 2.1 – Результати методики «Виявлення комунікативних умінь і навичок молодших школярів» в контрольній групі (констатувальний етап)

Високий рівень виявлено у 3 учні (21,4%). Діти демонструють високий ступінь орієнтації у соціальних нормах спілкування. Вони чітко усвідомлюють правила ввічливості, знають, як почати або завершити розмову, уважно слухають співрозмовника, логічно й послідовно висловлюють власну думку. У практичних ситуаціях вони можуть адаптувати поведінку залежно від емоційного стану співрозмовника, проявляють емпатію та активність у взаємодії з однолітками та дорослими. Наприклад, у ситуації «Що скажеш учителю, якщо ти запізнився?» ці діти вибирали соціально прийнятні й конструктивні варіанти відповіді, демонструючи вміння передбачати наслідки своїх слів та дій.

Середній рівень продемонстрували 8 учнів (57,1%). Діти знають основні норми спілкування і здатні їх застосовувати у звичних ситуаціях, проте у складніших або емоційно насичених контекстах можуть робити помилки. Їм іноді важко оцінити емоції інших, адекватно відреагувати на агресивні або несподівані висловлювання. Наприклад, у ситуації «Що зробиш, якщо друг засмутився?» вони могли обрати нейтральний варіант реакції, що відображає обмежену здатність до емпатії, або не зовсім доречно відреагувати, що свідчить про неповну сформованість когнітивного та емоційного компонентів

комунікації.

Низький рівень виявлено у 3 учнів (21,4%). Діти мають суттєві труднощі з розумінням елементарних норм мовленнєвого етикету. Їхні відповіді часто є соціально неприйнятними, уривчастими, непослідовними. Спостерігається пасивність у спілкуванні, уникання контакту з однолітками або дорослими, іноді – прояви агресивної поведінки. Наприклад, у комунікативних ситуаціях ці учні могли обирати «неадекватну» відповідь («Ігнорувати друга», «Грубо відповісти учителю»), що свідчить про недостатнє засвоєння правил взаємодії.

У експериментальній групі результати показали подібну картину, проте з більшою часткою дітей на низькому рівні (рис. 2.2).

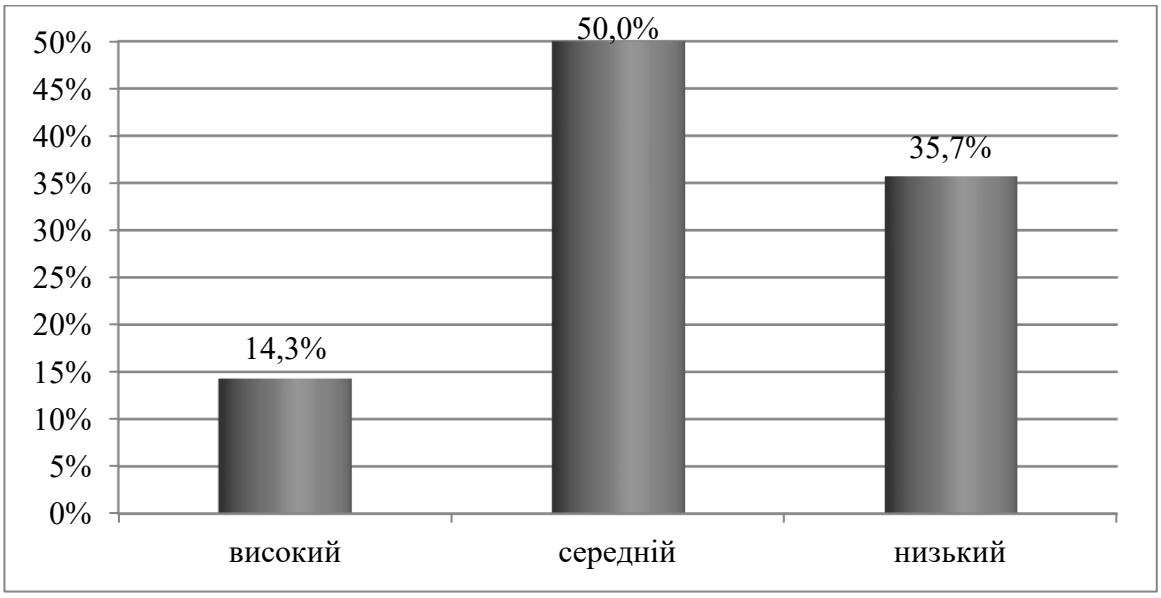


Рисунок 2.2 – Результати методики «Виявлення комунікативних умінь і навичок молодших школярів» в експериментальній групі (констатувальний етап)

Високий рівень (2 учні, 14,3%). Діти добре розуміють основні правила спілкування, демонструють активність, але рідше проявляють ініціативу у нових або емоційно складних ситуаціях. Вони вміють чітко формулювати свої думки та слухати співрозмовника, однак потребують підтримки дорослого для стабільного застосування норм мовленнєвого етикету.

Середній рівень (7 учнів, 50,0%). Діти засвоїли базові норми спілкування, однак іноді допускають помилки в оцінці ситуації або емоційного стану

співрозмовника. У більшості випадків вони здатні застосовувати правила етикету в звичних умовах, але у нових або конфліктних ситуаціях проявляється нерішучість та невпевненість.

Низький рівень (5 учнів, 35,7%). Діти демонструють низький рівень сформованості комунікативних умінь, мають труднощі у взаємодії з однолітками та дорослими. Часто відчувають невпевненість у спілкуванні, демонструють замкнутість або уникання контакту. Їхні відповіді на запропоновані ситуації були переважно нейтральними або соціально неприйнятними, що вказує на недостатнє засвоєння норм мовленнєвого етикету та низьку здатність до ефективної комунікації.

Аналіз отриманих даних свідчить, що в обох групах переважає частка дітей середнього рівня, що вказує на наявність базових комунікативних умінь, проте їхня практична реалізація була нестабільною. У контрольній групі частка дітей із високим рівнем є більшою, а низьким рівнем – меншою.

2. Опитувальник для педагогів «Оцінювання комунікативних умінь молодших школярів».

Дані, отримані внаслідок опитування педагогів, дали змогу визначити рівень сформованості комунікативних умінь молодших школярів у контрольній та експериментальній групах (рис. 2.3). Аналіз відповідей засвідчив наявність значних індивідуальних відмінностей у здатності дітей взаємодіяти, висловлювати власні думки, проявляти емоційну чуйність та виконувати правила мовленнєвого етикету.

Контрольна група. Проведене оцінювання показало, що лише незначна частина дітей демонструє стабільно високий рівень прояву комунікативних умінь у різних видах діяльності.

Високий рівень – 3 учні (21,4%). Для цих дітей характерні чіткі, послідовні висловлювання, активна участь у навчальній взаємодії, уміння слухати та виявляти емпатію. Вони легко встановлюють контакт з однолітками, завжди дотримуються правил мовленнєвого етикету.

Середній рівень – 7 учнів (50,0%). Учні цієї групи здебільшого володіють

необхідними комунікативними вміннями, проте їхні прояви не є стабільними. Деякі діти потребують додаткової уваги педагога під час пояснення завдань, іноді демонструють невпевненість або труднощі у вирішенні конфліктних ситуацій.

Низький рівень – 4 учні (28,6%). Для них характерні труднощі у побудові висловлювань, невміння домовлятися та недостатня емоційна чуйність. Такі діти рідко проявляють комунікативну ініціативу, схильні уникати спільних завдань, відчувають труднощі у розумінні емоційного стану інших.

У цілому результати свідчать про те, що значна частина дітей контрольної групи має середній або низький рівень розвитку комунікативних умінь.

Експериментальна група. Розподіл рівнів сформованості комунікативних умінь в експериментальній групі також характеризується різнорідністю, проте спостерігається дещо вищий відсоток дітей із середнім рівнем та менша кількість дітей з високими показниками.

Високий рівень – 2 учні (14,3%). Ці діти добре орієнтуються в ситуаціях спілкування, завжди коректні у висловлюваннях, успішно виконують колективні завдання, проявляють емоційну відкритість.

Середній рівень – 8 учнів (57,1%). Головною характеристикою цієї групи є непостійність комунікативних проявів: діти іноді добре організовують взаємодію, але в нових або емоційно напружених ситуаціях можуть втрачати впевненість, не завжди послідовно висловлюють думки.

Низький рівень – 4 учні (28,6%). Як і в експериментальній групі, ці діти мають труднощі з ініціацією контакту, слабко розпізнають емоції інших, рідко долучаються до групової роботи. Педагоги вказують на недостатню здатність контролювати власні емоції та поведінку в командній діяльності.

Результати експериментальної групи загалом співвідносяться з показниками контрольної групи, але характеризуються дещо нижчим рівнем комунікативної активності та меншою кількістю дітей з високими показниками.

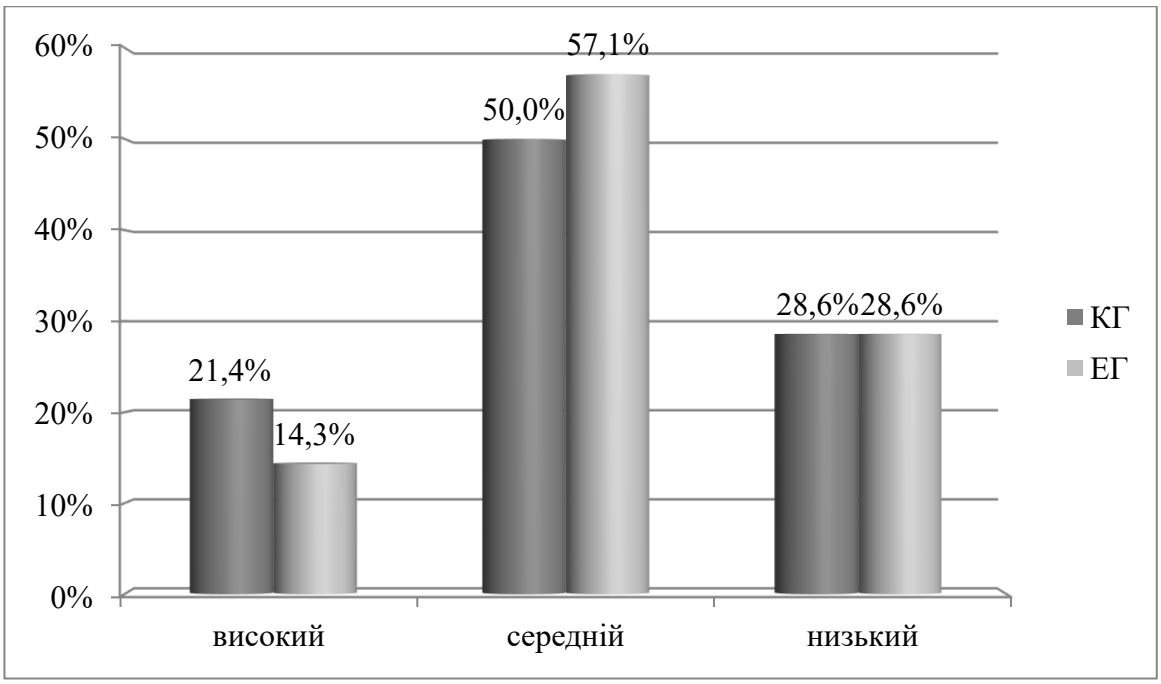


Рисунок 2.3 – Результати опитування педагогів щодо оцінювання комунікативних умінь молодших школярів контрольної та експериментальної груп (констатувальний етап)

Отримані результати за опитувальником педагогів засвідчують, що як у контрольній, так і в експериментальній групах більшість дітей мають середній рівень сформованості комунікативних умінь, що проявляється у вибірковості та нестабільності їхніх комунікативних дій у різних ситуаціях взаємодії. Водночас значна частина учнів обох груп демонструє низький рівень розвитку окремих компонентів комунікації, зокрема ініціативності, уміння домовлятися, емоційної чуйності та регуляції поведінки під час спільної діяльності. Кількість дітей із високими показниками є відносно невеликою, що вказує на потребу цілеспрямованої роботи щодо оптимізації умов спілкування та розвитку комунікативних умінь. Порівняння груп показує їхню загальну подібність, однак у експериментальній групі дещо менша частка дітей з високим рівнем та нижча комунікативна активність, що підкреслює необхідність подальшого формування цих умінь засобами спеціально організованої педагогічної взаємодії.

Таким чином, аналіз когнітивного компонента (критерій: усвідомлення норм і правил спілкування; розуміння емоцій, намірів, позицій інших)

комунікативних умінь у молодших школярів показав, що значна частина дітей обох груп має базові знання про правила і норми спілкування, проте їхня здатність правильно інтерпретувати комунікативні ситуації та розуміти емоційний стан співрозмовника залишається недостатньо сформованою. В контрольній групі учні частіше давали соціально прийнятні відповіді, продемонстрували краще розуміння змісту комунікативних завдань та вміння прогнозувати наслідки власних висловлювань, тоді як в експериментальній групі спостерігалися труднощі з розпізнаванням емоцій, визначенням доречних мовленнєвих формул та вибором ефективної стратегії поведінки в запропонованих ситуаціях. Водночас у обох групах переважають діти середнього рівня когнітивної сформованості, що засвідчує потребу у подальшому розвитку знань про мовленнєвий етикет, алгоритми спілкування та адекватні комунікативні реакції в емоційно складних або нових ситуаціях.

3. Методика «Визначення рівня емпатії» (А. Мехрабіан, адаптація Ю. Орлова).

Діагностика рівня емпатійності молодших школярів дала змогу встановити вираженість емоційної чуйності, здатності розпізнавати переживання інших та співпереживати однолітка і дорослим. Отримані результати показали наявність значної диференціації у рівні сформованості емпатії в обох групах (рис. 2.4).

Контрольна група.

Результати показали, що лише невелика частка дітей має високий рівень емпатії – 4 учні (28,6%). Ці учні легко розпізнають емоційні стани інших, швидко реагують на переживання однокласників, демонструють розвинену здатність до співчуття й підтримки. Вони чутливо ставляться до труднощів ровесників, охоче допомагають, прагнуть уникати конфліктів і вміють знімати напруження у спілкуванні.

Найчисельнішою групою є діти із середнім рівнем емпатії – 6 учнів (42,9%). Для них характерна загальна емоційна чуйність, однак вона проявляється непослідовно. Такі учні здатні співпереживати, але не завжди розуміють причини емоцій інших або правильно обирають спосіб підтримки.

Часто вони потребують підказки дорослого, щоб розпізнати більш тонкі емоційні відтінки.

Низький рівень емпатії виявлено у 4 учнів (28,6%). Школярі цієї групи мають труднощі у розпізнаванні емоцій, рідко реагують на переживання однокласників, можуть залишатися байдужими до конфліктних чи проблемних ситуацій. У них виявляється низька емоційна чутливість, схильність уникати глибоких контактів та недостатня сформованість здатності співпереживати.

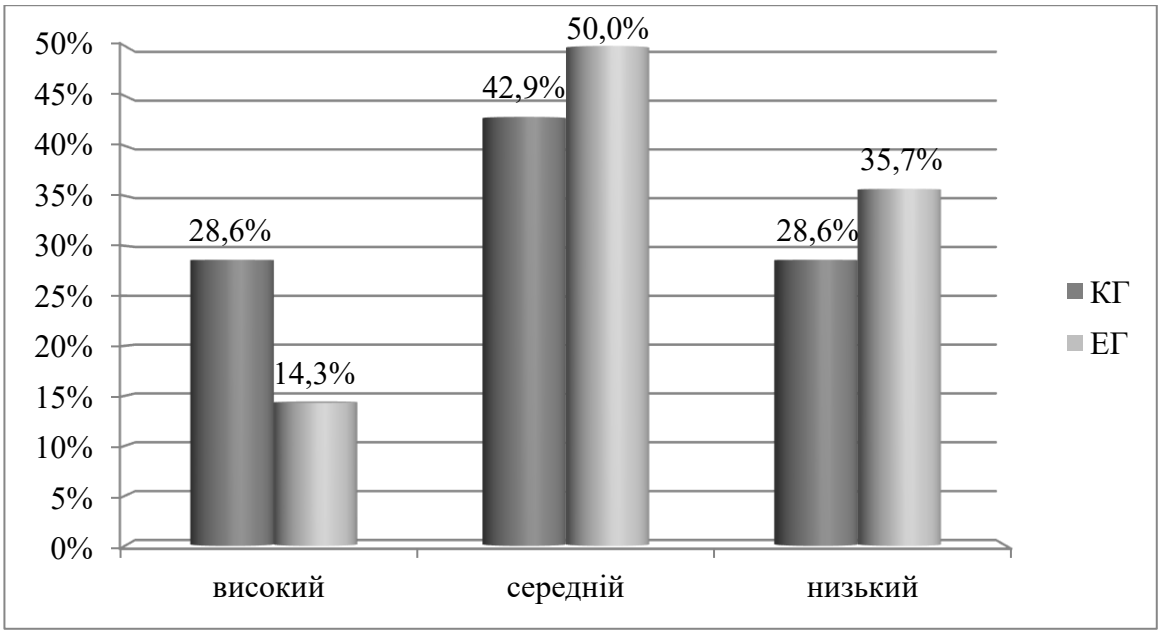


Рисунок 2.4 – Рівні емпатії молодших школярів контрольної та експериментальної груп (констатувальний етап)

Експериментальна група.

Результати експериментальної групи показали дещо нижчий рівень розвитку емпатії порівняно з експериментальною. Високий рівень продемонстрували 2 учні (14,3%), які вирізняються здатністю розуміти переживання інших, проявляють делікатність і готовність до підтримки, але їхня емоційна реакція менш стабільна, ніж у ровесників контрольної групи.

Переважна частина дітей має середній рівень емпатії – 7 учнів (50,0%). Вони демонструють ситуативну емпатійність: легко співчувають у звичних ситуаціях, однак у складніших емоційних контекстах можуть розгублюватися, помилятися в оцінці емоцій інших або виявляти стримані реакції. Їхні емпатійні

прояви загалом позитивні, але недостатньо стійкі.

Низький рівень виявлено у 5 учнів (35,7%). Такі молодші школярі мають недостатню здатність розуміти переживання інших, рідко виявляють співчуття, можуть не реагувати на емоційний стан однокласників. У деяких випадках спостерігається емоційна дистанційованість, що ускладнює встановлення позитивних стосунків у групі.

Аналіз результатів методики «Визначення рівня емпатії» демонструє, що в обох групах переважає середній рівень емоційної чуйності, що свідчить про наявність базових передумов для формування здатності розуміти та співпереживати іншим. Водночас кількість учнів із низьким рівнем залишається значною, що вказує на недостатню сформованість даного компонента комунікативної сфери. Порівняння груп демонструє, що в контрольній групі спостерігається дещо вищий показник високої емпатійності та менша кількість дітей із низьким рівнем, ніж в експериментальній. Це підкреслює необхідність запровадження цілеспрямованих педагогічних впливів, зокрема арттерапевтичних методів, які сприяють розвитку емоційної чутливості, здатності до співпереживання та навичок розуміння емоцій інших людей.

4. Методика діагностики емоційного стану під час спілкування (В. Бойко).

Методика дозволила визначити особливості емоційного стану молодших школярів у процесі спілкування, зокрема здатність контролювати емоції, рівень емоційного напруження, комфортність взаємодії та схильність до емоційних зривів або імпульсивності. Аналіз результатів показав наявність значних індивідуальних відмінностей у способах емоційного реагування під час взаємодії з однолітками та дорослими (рис. 2.5).

Контрольна група.

Отримані результати показали, що 5 учнів (35,7%) мають високий рівень позитивного емоційного стану у спілкуванні. Ці школярі проявляють емоційну врівноваженість, здатність контролювати афективні реакції, добре орієнтуються в емоційних ситуаціях та рідко демонструють імпульсивність. Їм притаманна доброзичливість, спокійність, уміння зберігати емоційний комфорт у ситуаціях

взаємодії.

Провідною групою стали учні із середнім рівнем емоційної стійкості – 6 школярів (42,9%). Вони загалом адекватно реагують на емоційні стимули, однак у складних або конфліктних ситуаціях можуть проявляти розгубленість або емоційну нестабільність. Їхній емоційний стан у спілкуванні здебільшого позитивний, але не завжди стійкий.

Низький рівень емоційної стабільності та підвищена напруженість спілкування зафіксовані у 3 дітей (21,4%). Для цих школярів характерні труднощі в регулюванні емоцій, схильність до імпульсивних реакцій, емоційних зривів або уникання спілкування у стресових ситуаціях. Вони відчувають складнощі у встановленні рівного емоційного контакту з ровесниками, частіше конфліктують або замикаються.

Експериментальна група.

Результати експериментальної групи демонструють нижчу емоційну стабільність у спілкуванні, порівняно з контрольною. Високий рівень позитивного емоційного стану мають лише 3 учні (21,4%), які впевнено взаємодіють з однолітками, здатні контролювати емоції та зберігати доброзичливість навіть у конфліктних ситуаціях. Проте їхня емоційна витримка виявляється менш стійкою.

У більшості дітей – 6 учнів (42,9%) спостерігається середній рівень емоційної стійкості. Вони демонструють достатній рівень емоційного контролю, але у ситуаціях напруження чи непорозуміння можуть проявляти стримані негативні реакції або втрачати емоційний баланс.

Низький рівень емоційної врівноваженості відзначено у 5 школярів (35,7%). Для дітей цієї групи характерна підвищена емоційна напруга, труднощі в подоланні емоційного дискомфорту, часті емоційні зриви, уникання спілкування або агресивні відповіді. Їхній емоційний стан у процесі взаємодії є нестійким і потребує педагогічної підтримки.

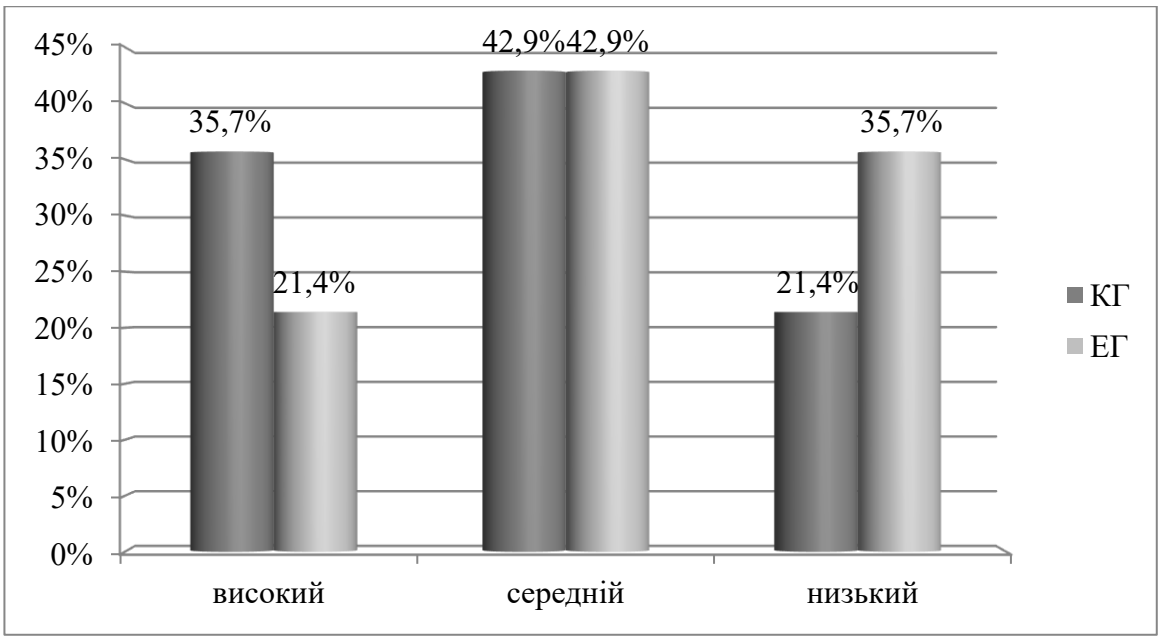


Рисунок 2.5 – Рівні емоційного стану молодших школярів контрольної та експериментальної груп (констатувальний етап)

Аналіз результатів методики свідчить, що в обох групах переважає середній рівень емоційної стабільності під час спілкування, що вказує на наявність базових навичок регуляції емоцій та здатності до конструктивної взаємодії з однолітками та дорослими. Водночас в експериментальній групі спостерігається більша частка дітей із низьким рівнем емоційного стану та менш виражений високий рівень емоційної стійкості, ніж в контрольній групі. Це підкреслює потребу у цілеспрямованій педагогічній підтримці, спрямованій на розвиток емоційної чутливості, самоконтролю та навичок регуляції поведінки в різних комунікативних ситуаціях. Результати методики підтверджують, що формування стабільного позитивного емоційного стану є важливою передумовою ефективного розвитку комунікативних умінь молодших школярів.

Узагальнений аналіз результатів методик «Визначення рівня емпатії» та діагностики емоційного стану під час спілкування показує, що більшість учнів експериментальної та контрольної груп демонструють середній рівень емоційного компонента комунікативних умінь, який включає емпатійність, емоційну виразність і позитивне ставлення до спілкування. У контрольній групі кількість дітей із високим рівнем емпатії та позитивного емоційного стану є

більшою, а кількість учнів із низьким рівнем – меншою, ніж в експериментальній, що свідчить про наявність певних передумов для ефективної міжособистісної взаємодії. Водночас значна частина школярів обох груп потребує педагогічної підтримки для стабілізації емоційних проявів, розвитку здатності до співпереживання, конструктивного реагування на емоції інших та формування позитивного ставлення до спілкування, що є важливим компонентом розвитку комунікативної компетентності молодших школярів.

5. Методика «Соціометрія» (Дж. Морено).

Методика дозволила оцінити структуру міжособистісних відносин у дитячому колективі, визначити рівень інтеграції учнів у групу, їхню популярність, ступінь взаємної симпатії та наявність ізольованих або конфліктних учасників.

Контрольна група. Аналіз результатів показав, що 5 учнів (35,7%) є «зірками» групи: їх обирають більшість однокласників для спільної діяльності, вони легко встановлюють контакти, проявляють соціальну активність та підтримку в колективі. Середній рівень інтеграції спостерігається у 6«прийнятих» учнів (42,9%), які мають обмежене коло симпатій та взаємодій: вони взаємодіють з деякими ровесниками, але не завжди активно включаються у загальну групову діяльність. Низький рівень соціальної інтеграції зафіксовано у 3 учнів (21,4%) «ізольованих» та «відкинутих», які рідко обираються однолітками для спільної діяльності, відчувають труднощі у встановленні контактів, можуть уникати групових ігор або демонструвати пасивність.

Експериментальна група. Високий рівень соціальної інтеграції виявлено у 3 учнів (21,4%), які користуються популярністю серед однолітків і активно залучаються до колективної діяльності. Середній рівень інтеграції спостерігається у 7 учнів (50,0%), які взаємодіють із обмеженим колом дітей, але іноді відчувають труднощі у формуванні стійких соціальних зв’язків. Низький рівень інтеграції зафіксовано у 4 учнів (28,6%), які є ізольованими або малопопулярними, демонструють пасивність у групових завданнях та схильність до уникання контактів (рис. 2.6).

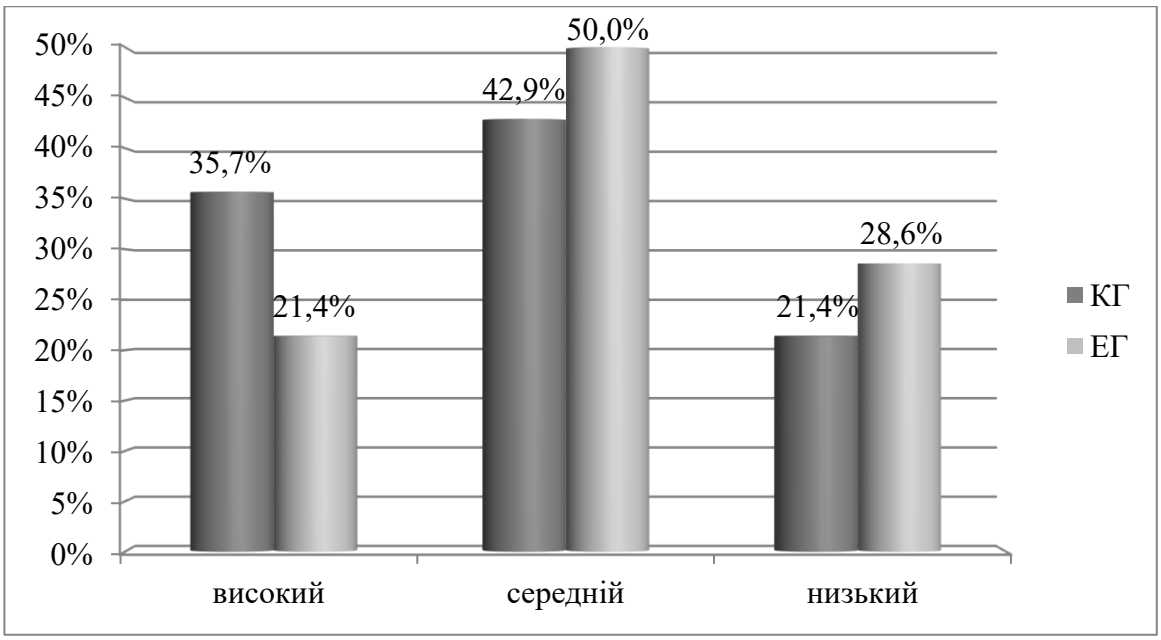


Рисунок 2.6 – Рівні соціальної інтеграції молодших школярів контрольної та експериментальної груп (констатувальний етап)

Отримані результати свідчать, що в обох досліджуваних групах переважає середній рівень соціальної інтеграції, при цьому в контрольній групі спостерігається дещо більша кількість дітей із високим рівнем соціальної активності та менша кількість ізольованих учнів у порівнянні з експериментальною групою. Це підкреслює важливість цілеспрямованої педагогічної роботи для розвитку групової взаємодії, підтримки соціальної активності та формування позитивних міжособистісних стосунків серед молодших школярів.

6. Методика діагностики комунікативного контролю (М. Шнайдер).

Методика дозволила визначити рівень сформованості комунікативного контролю молодших школярів та виявити особливості їхньої мовленнєво-поведінкової саморегуляції у процесі взаємодії (рис. 2.7).

Контрольна група.

Високий рівень – 4 учні (28,6%). Учні з високим комунікативним контролем демонструють здатність стримувати емоційні реакції, добирають мовленнєві засоби відповідно до ситуації. Вони легко адаптуються до різних стилів спілкування, уникають конфліктів, уважно стежать за реакціями

співрозмовників. Такі діти здебільшого успішно будують взаємини в групі, проявляють дипломатичність і беруть на себе роль посередників у спірних ситуаціях.

Середній рівень – 7 учнів (50,0%). Ця група дітей володіє комунікативним контролем на достатньому рівні, але не завжди стабільно. У звичних або емоційно нейтральних ситуаціях їхня поведінка зважена і впевнена, однак у стресових умовах вони можуть швидко втрачати самоконтроль, підвищувати голос або імпульсивно реагувати. У них є потенціал для розвитку навичок регуляції емоцій, особливо в ситуаціях групової взаємодії.

Низький рівень – 3 учні (21,4%). Учні з низьким комунікативним контролем демонструють емоційну нестійкість, прямолінійність, труднощі у стримуванні імпульсивних дій. Їм складно прогнозувати наслідки власних реакцій, вони можуть перебивати інших, швидко ображатися або різко реагувати на зауваження. Такі діти мають труднощі в побудові комфортних взаємин у класі.

Експериментальна група.

Високий рівень – 3 учні (21,4%). Діти з високим комунікативним контролем у цій групі демонструють здатність адаптувати поведінку в різних соціальних ситуаціях, однак їх гнучкість дещо нижча, ніж у контрольній групі. Вони намагаються обирати стримані реакції, але іноді можуть переживати внутрішнє напруження, яке не завжди виявляють назовні.

Середній рівень – 8 учнів (57,1%). Найчисельніша група. Учні з середнім рівнем здатні контролювати емоції в більшості ситуацій, але їхні реакції залежать від рівня складності або конфліктності взаємодії. У складніших ситуаціях може виникати розгубленість або підвищена емоційність. Їхні комунікативні прояви достатньо розвинені, але не стабільні.

Низький рівень – 3 учні (21,4%). Для цих школярів характерні імпульсивність, недостатність мовленнєвої саморегуляції, прямолінійність висловлювань та складність утримання уваги на реакціях співрозмовника. Вони схильні до різких відповідей, емоційних спалахів або відмови від взаємодії у

складних ситуаціях.

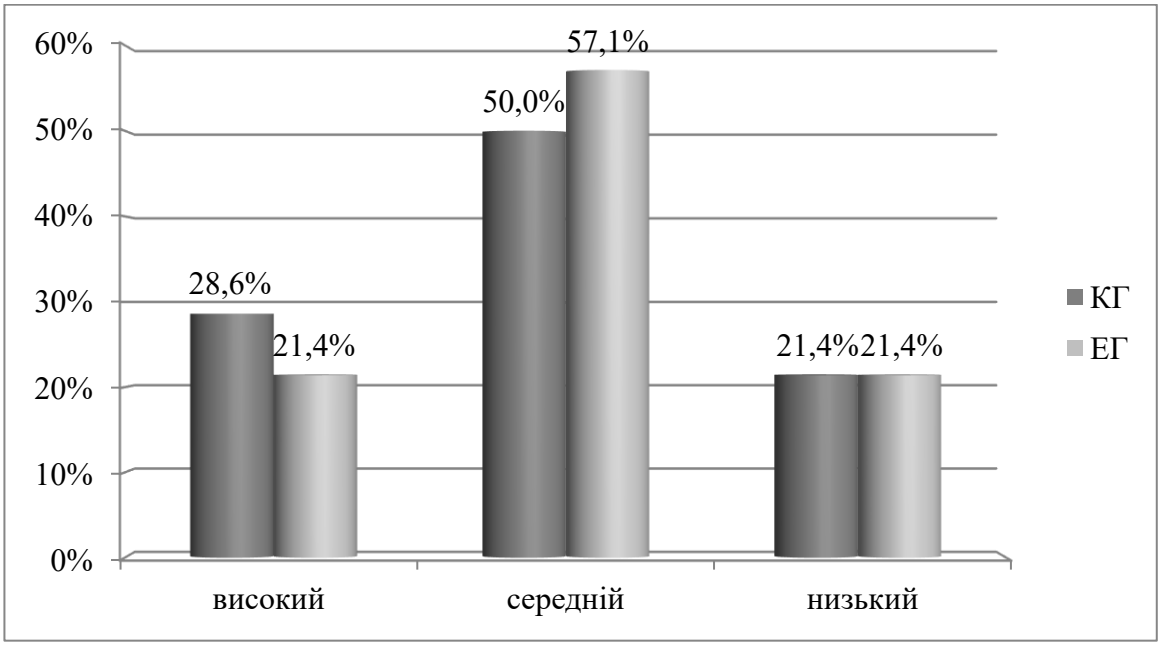


Рисунок 2.7 – Рівні комунікативного контролю молодших школярів контрольної та експериментальної груп (констатувальний етап)

З рисунка 2.7 видно, що в обох групах переважає середній рівень комунікативного контролю, що свідчить про наявність базових навичок емоційної та поведінкової регуляції, однак їхня стійкість є недостатньою. Водночас у контрольній групі частка учнів із високим рівнем комунікативного контролю є більшою, а показники середнього рівня – нижчими порівняно з контрольною, що свідчить про кращу здатність дітей до адаптації у спілкуванні, регулювання емоційних проявів і побудови ефективної взаємодії з однолітками та дорослими.

Аналіз результатів застосованих двох методик за показником уміння взаємодіяти, налагоджувати контакт і співпрацювати (соціально-поведінковий компонент) показало, що в обох групах молодших школярів ці комунікативні вміння сформовані на середньому рівні, проте їх прояви є нестійкими та залежать від ситуації спілкування. Діти здебільшого здатні вступати в контакт, брати участь у спільній діяльності та підтримувати взаємодію, але часто потребують додаткового педагогічного спрямування, підказок або емоційної підтримки. В контрольній групі виявлено дещо вищу здатність до співпраці, кращу

організацію комунікативної взаємодії та меншу кількість учнів з вираженими труднощами у встановленні контактів порівняно з експериментальною групою. Це свідчить про наявність передумов для подальшого формування в учнів більш стійких та усвідомлених навичок комунікативної взаємодії.

Узагальнений аналіз результатів проведених діагностичних методик засвідчив комплексне уявлення про сформованість комунікативних умінь молодших школярів за всіма ключовими компонентами: емоційним (емпатійність, емоційна виразність, позитивне ставлення до спілкування), поведінковим (уміння взаємодіяти, співпрацювати, долати труднощі спілкування), а також соціально-поведінковим (комунікативний контроль, здатність коригувати поведінку залежно від ситуації) (табл. 2.1).

Таблиця 2.1 – Узагальнені результати діагностування комунікативних умінь молодших школярів (констатувальний етап)

Методика	КГ			ЕГ		
	високий	середній	низький	високий	середній	низький
Виявлення комунікативних умінь і навичок молодших школярів	21,4%	57,1%	21,4%	14,3%	50,0%	35,7%
Опитувальник для педагогів	21,4%	50,0%	28,6%	14,3%	57,1%	28,6%
Визначення рівня емпатії	28,6%	42,9%	28,6%	14,3%	50,0%	35,7%
Діагностика емоційного стану під час спілкування	35,7%	42,9%	21,4%	21,4%	42,9%	35,7%
Соціометрія	35,7%	42,9%	21,4%	21,4%	50,0%	28,6%
Діагностика комунікативного контролю	28,6%	50,0%	21,4%	21,4%	57,1%	21,4%

Середні показники продемонстрували, що в контрольній групі помітно вищий рівень розвитку комунікативних умінь за сукупністю всіх методик, ніж в експериментальній. Частка учнів із високим рівнем становить 28,6%, що більше порівняно з експериментальною групою (21,4%). Це свідчить про кращу емоційну врівноваженість, більшу чуйність, активність у спілкуванні та сформованість конструктивних поведінкових стратегій у дітей КГ.

Аналіз середніх показників засвідчив, що саме середній рівень домінує в

обох групах досліджуваних дітей молодшого шкільного віку (по 50,0%), однак в експериментальній групі він поєднується з вищою часткою низького рівня (28,6% проти 21,4% у КГ). Це вказує на те, що діти експериментальної групи частіше демонструють емоційну нестабільність, труднощі у встановленні контактів, недостатню здатність регулювати поведінку у взаємодії та менш стабільні навички співпраці. У той час як учні контрольної групи демонструють більш виражену емоційну чуйність, кращу орієнтацію в соціальних ситуаціях та більшу готовність до партнерської взаємодії. Таким чином, різниця між групами проявляється не лише у кількісних показниках, а й у якісних характеристиках комунікативної поведінки (рис. 2.8).

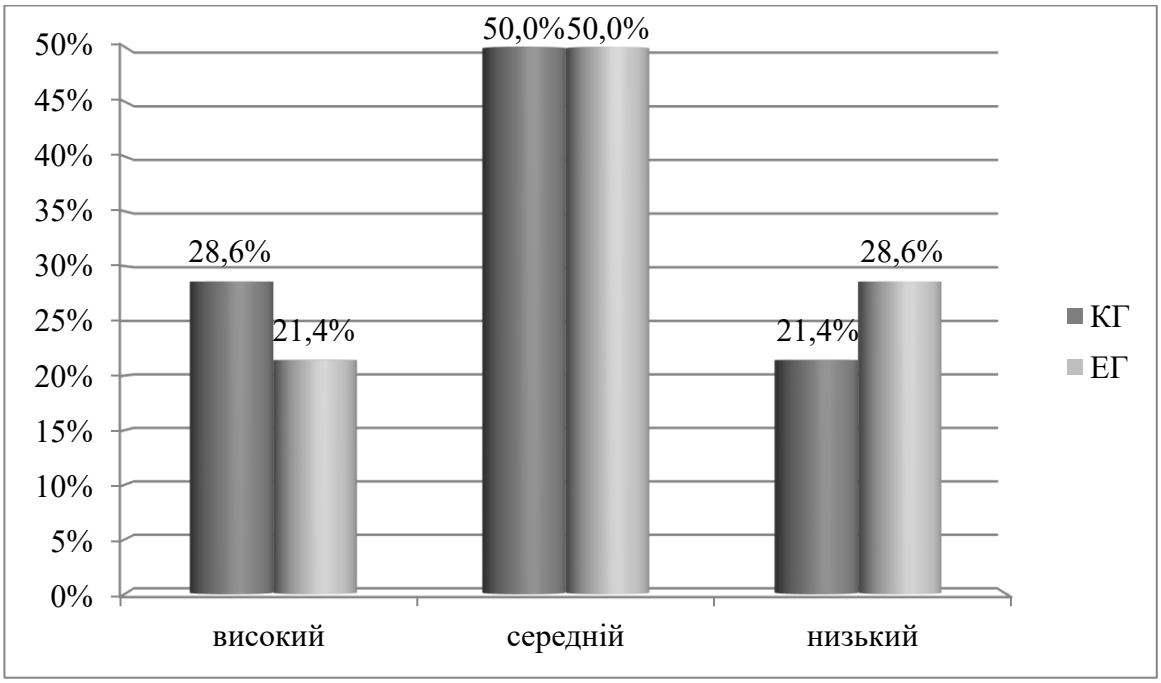


Рисунок 2.8 – Рівні комунікативних умінь молодших школярів контрольної та експериментальної груп (констатувальний етап)

Таким чином, отримані результати підтверджують, що діти контрольної групи мають більш розвинені комунікативні вміння. В експериментальній групі наявність значної частини учнів із середнім і низьким рівнями підкреслює необхідність упровадження спеціально організованих педагогічних умов, зокрема використання дидактичних ігор, тренінгів, арттерапевтичних технік, спрямованих на розвиток емоційної чуйності, уміння регулювати власний емоційний стан та ефективно взаємодіяти у шкільному середовищі.

2.3 Розробка арттерапевтичної методики розвитку комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку

Після проведення констатувального етапу, який дав змогу визначити рівень сформованості комунікативних умінь у дітей молодшого шкільного віку та виявити найбільш проблемні аспекти їхньої взаємодії, було розроблено арттерапевтичну методику розвитку комунікативних умінь. Методика спрямована на активізацію емоційно-чуттєвого досвіду, формування навичок діалогічного спілкування, розвиток уміння слухати, домовлятися, висловлювати власні думки та працювати у групі через використання доступних та відповідних засобів арттерапії.

Розробка арттерапевтичної методики розвитку комунікативних умінь у дітей молодшого шкільного віку є важливим напрямом сучасної педагогічної практики, оскільки в цей період формуються ключові елементи соціальної взаємодії, уміння висловлювати власні думки, розуміти емоції інших та будувати конструктивні стосунки. Молодші школярі особливо чутливі до творчих форм роботи, тому використання арттерапії створює безпечний, емоційно комфортний простір, де дитина може вільно самовиражатися та долати внутрішні бар’єри в спілкуванні. Поєднання художньої діяльності й психолого-педагогічних методів дозволяє розвивати не лише мовленнєві, а й емоційно-комунікативні навички, сприяє формуванню впевненості, відкритості, емпатії та позитивного ставлення до партнерів по взаємодії.

Мета методики: формування та розвиток у дітей молодшого шкільного віку навичок ефективної взаємодії, уміння висловлювати власні думки та почуття, налаштовуватися на емоційний стан співрозмовника, працювати в команді, вирішувати конфліктні ситуації та проявляти емпатію.

Методика орієнтована на всебічний розвиток вербальних і невербальних форм комунікації засобами творчої діяльності.

Завдання методики

1. Забезпечити емоційно безпечний простір для вільного самовираження

дитини.

2. Розвивати здатність розпізнавати власні емоції та емоції інших.

3. Формувати вміння брати участь у діалозі, слухати партнера, відповідати по суті.

4. Стимулювати навички спільної діяльності, взаємодопомоги, домовляння.

5. Розвивати мовленнєву виразність та здатність до творчої інтерпретації ситуацій.

6. Підвищувати рівень самооцінки, впевненості, відкритості.

Принципи методики.

Принцип безпечного середовища – передбачає створення атмосфери довіри, прийняття та психологічного комфорту, у якій кожна дитина може вільно висловлювати себе без страху оцінювання чи критики. Педагог підтримує доброзичливе ставлення, підкріплює успіхи, допомагає долати тривогу та невпевненість, що сприяє відкритості й щирості у комунікації.

Принцип діалогічності – кожна творча дія розглядається як форма взаємодії та обміну смислами. Під час малювання, створення образів, рухових чи театральних імпровізацій діти навчаються ставити запитання, реагувати на дії інших, вести діалог у вербальній та невербальній формах. Діалогічність забезпечує розвиток активного слухання, взаємоповаги та уміння домовлятися.

Принцип активності та творчості – діти стають активними учасниками й співавторами процесу, а не пасивними виконавцями. Вони самостійно обирають матеріали, способи вираження, пропонують ідеї для спільних робіт. Це стимулює ініціативність, формує відповідальність за результат та розвиває внутрішню мотивацію до комунікації.

Принцип природовідповідності – контент арттерапевтичних занять підбирається з урахуванням вікових особливостей молодших школярів: їхньої високої емоційності, потреби у грі, образному мисленні, чутливості до художніх вражень. Матеріали мають бути доступними, простими та безпечними, а завдання – відповідати рівню розвитку дітей та підтримувати їхню самоцінність.

Принцип поступовості – передбачає логічне нарощування складності вправ: від простих емоційних проявів (передача настрою кольором, створення символів почуттів) до складніших форм соціальної взаємодії, таких як діалог, співпраця, розігрування конфліктних ситуацій. Поступовість забезпечує стабільний особистісний розвиток та формує міцні комунікативні навички.

Принцип інтегрованості – полягає у поєднанні різних видів арттерапевтичної діяльності: образотворчої, музичної, театральної, казкотерапевтичної, а за потреби – рухової та ігрової. Така інтеграція дозволяє розвивати комунікацію комплексно, залучаючи різні канали сприймання й вираження емоцій, а також підтримує індивідуальний стиль кожної дитини..

Методика складається з 10 занять по 40-45 хвилин кожне (по 2 заняття на тиждень), які структуровано у три взаємопов’язані блоки, кожен із яких має власну функціональну спрямованість та сприяє поступовому розвитку комунікативних умінь у дітей. Перший блок – мотиваційно-емоційний – орієнтований на створення позитивного емоційного клімату, формування довіри та зацікавленості у спільній діяльності. Другий блок – основний арттерапевтичний – передбачає розвиток конкретних комунікативних навичок через різні види творчої діяльності: образотворчу, музично-рухову, казко- та драматерапевтичну діяльність, а також колаж і проєктні завдання. Третій блок – рефлексивно-підсумковий – спрямований на закріплення набутих умінь, розвиток здатності до самоусвідомлення та підведення підсумків спільної роботи через інтерактивні арт-проєкти.

Блок 1. Мотиваційно-емоційний блок (заняття 1-2).

Створення позитивного емоційного клімату, формування довіри, зниження тривожності, пробудження інтересу до спільної взаємодії, первинне усвідомлення власних емоцій і почуттів.

Заняття 1 «Знайомимося та будуємо безпечний простір».

Мета:

- знизити емоційну напругу, сформувати атмосферу прийняття;
- допомогти дітям познайомитися та встановити перші позитивні

контакти;

- активізувати мотивацію до творчої діяльності та спілкування.

Структура заняття:

1. Вступне коло «Мій настрій зараз» (5 хв.).

Діти вибирають картку-емоцію (радість, спокій, здивування тощо) та коротко пояснюють свій вибір.

2. Вправа-знайомство «Кольорове ім'я» (7 хв.).

Кожен називає своє ім'я та обирає колір, який з ним асоціюється. На дошці організатор створює спільну «кольорову мапу групи».

Розвиває: відкритість, увагу до інших.

3. Арттехніка «Мій портрет у настрої» (12 хв.).

Діти створюють умовний автопортрет у вигляді символів, ліній, кольорів (не обов'язково реалістично).

Завдання: відобразити, який настрій вони принесли у групу.

Мета: усвідомлення власного емоційного стану та безпечне його вираження.

4. Робота в парах «Знайди схожість» (5 хв.).

Дітям пропонується знайти щонайменше одну спільну рису з сусідом (улюблений колір, гра, їжа, тварина).

Розвиває: контактність, уміння слухати, вміння знаходити точки порозуміння.

5. Колективна робота «Наше сонце дружби» (10 хв.).

У центрі ватману – велике коло (сонце). Діти приклеюють свої «промені», зроблені з кольорових смужок, на яких пишуть або зображають свій внесок у групу (радість, фантазія, доброта тощо).

Мета: створення образу групової єдності.

6. Підсумкове коло «Що мені сьогодні сподобалось?» (5 хв.).

Заняття 2 «У світі емоцій».

Мета:

- навчити дітей розпізнавати основні емоції;

- сформувати позитивне ставлення до відкритого емоційного вираження;

- поглибити довіру у групі та створити передумови для подальшої комунікації.

Структура заняття:

1. Розминка «Мімічний дощик емоцій» (5 хв.).

Організатор «кидає» дітям емоції (радість, сум, здивування, злість) – діти передають їх мімікою та жестом по колу.

Розвиває: невербальну комунікацію.

2. Арттехніка «Карта моїх емоцій» (12 хв.).

Діти отримують аркуш, поділений на 4 частини. У кожній частині вони малюють символи чи образи чотирьох емоцій: радість, страх, сум, злість.

Обговорення: «Як виглядає ця емоція? Що допомагає її пережити?».

3. Вправа «Емоційні острови» (10 хв.).

На підлозі розкладені «острови» (аркуші з назвами емоцій). Організатор пропонує ситуацію (зламалася іграшка, отримав подарунок, посварився з другом), а діти стають на той острів, який відповідає їхньому переживанню.

Мета: розвиток емоційного інтелекту, усвідомленість у виборі реакцій.

4. Музикотерапевтична вправа «Моя музична посмішка» (5 хв.).

Дітям даються легкі інструменти (дзвіночки, брязкальця, палички). Вони створюють коротку «музичну фразу радості» у парах.

Розвиває: узгодження дій, слухання партнера.

5. Рефлексія «Емоційний термометр» (3 хв.).

Діти показують на паперовому «термометрі настрою», де вони зараз (нижче – втома, вище – радість).

Блок 2. Основний арттерапевтичний блок (заняття 3-8).

Спрямований на розвиток конкретних комунікативних умінь через різні види творчої діяльності: образотворча арттерапія, проєктна творчість, музично-рухова імпровізація, казкотерапія та пісочна терапія.

Заняття 3. Образотворча арттерапія «Мій друг і я».

Мета: розвинути уміння давати описові висловлювання, формувати

позитивний стиль спілкування, стимулювати емпатію.

Хід заняття:

1. Емоційний старт «Я сьогодні – …» (3 хв.).

Діти обирають картку настрою й коротко пояснюють, чому її вибрали.

2. Артметод «Мій друг і я» (15 хв.).

Діти малюють себе поруч із реальним другом або вигаданим персонажем. Завдання – передати дружні стосунки через образи, кольори, атрибути.

3. Обговорення в парах «Що нас об’єднує?» (7 хв.).

Діти розповідають один одному:

- Якого героя намалювали?
- Які якості йому притаманні?
- Чому він мій друг?

4. Міні-презентація перед групою (5 хв.).

Кожна дитина називає 1-2 позитивні якості друга й говорить одну добру фразу.

Комунікативні вміння: описові висловлювання, позитивна комунікація, емпатія.

Заняття 4. Образотворча арттерапія «Спільний малюнок».

Мета: розвинути невербальну взаємодію, уміння домовлятися, узгоджувати дії.

Хід заняття:

1. Вправа «Дзеркало» (5 хв.).

У парах один робить легкі рухи, інший їх повторює.

2. Артметод «Спільний малюнок» (15 хв.).

Діти в парах отримують аркуш.

Перші 3 хвилини – малюють мовчки, реагуючи лише на рухи партнера.

Наступні 7 хвилин – додають деталі, обговорюючи спільний задум.

3. Обговорення (5 хв.).

- Як ви зрозуміли наміри партнера без слів?
- Що допомагало узгоджувати дії?

- Що було складним?

4. Рефлексія «Моє відкриття про партнера» (3 хв.).

Комунікативні вміння: невербальна комунікація, уміння домовлятися, співпраця.

Заняття 5. Колаж і проєктна діяльність «Команда мрії» (груповий колаж).

Мета: сформувати навички домовляння, розподілу ролей, аргументації та командної взаємодії.

Хід заняття:

1. Розминка «Ми – одна команда» (5 хв.).

Діти виконують короткі рухи синхронно.

2. Створення колажу «Команда мрії» (18 хв.).

Група обирає тему (спорт, подорож, фантастичний світ).

Кожна дитина відповідає за один елемент (персонаж, будівля, об’єкт, частина фону).

Діти узгоджують ролі та обговорюють, як поєднати частини в єдину композицію.

3. Групова презентація (5 хв.).

Діти представляють колаж, пояснюючи свій вклад і роль інших.

Комунікативні вміння: домовляння, аргументація, планування, командна взаємодія.

Заняття 6. Колаж/плакат «Планета дружби».

Мета: сформувати уявлення про правила доброзичливого спілкування, узгодження ідей у групі, розвиток відповідального говоріння.

Хід заняття:

1. Обговорення «Що таке дружба?» (5 хв.).

2. Створення колажу «Планета дружби» (20 хв.).

Діти отримують символи: будиночки, серця, квіти, дороги, людей.

Завдання – створити планету, на якій живуть добрі правила: «слухати», «допомагати», «не перебивати», «говорити ввічливо».

Кожна дитина додає один символ і обґрунтовує, чому він саме такий.

3. Презентація та рефлексія (5 хв.).

Комунікативні вміння: висловлення норм поведінки, узгодження думок, пояснення власної позиції.

Заняття 7. Музично-рухова імпровізація «Знайди свою пару».

Мета: розвинути соціальну відкритість, чутливість до партнера, вміння співпрацювати без слів.

Хід заняття:

1. Розігрів «Руховий оркестр» (5 хв.).

Діти створюють прості ритми жестами.

2. Вправа «Знайди пару» (15 хв.).

Діти об'єднуються в пари та створюють коротку імпровізаційну сценку: позу, рух, міні-сюжет без слів.

Зміна пар – 2-3 рази.

3. Обговорення (5 хв.).

- Як ви зрозуміли свого партнера?
- Що було легко/важко без слів?

4. Підсумок «Я почув…» (3 хв.).

Комунікативні вміння: соціальна відкритість, чутливість до невербальних сигналів.

Заняття 8. Музично-емоційна імпровізація «Емоційний ритм».

Мета: сформувати емоційну компетентність, уміння «читати» і відтворювати невербальні сигнали партнера.

Хід заняття:

1. Музична зарядка (3 хв.).

2. Метод «Емоційний ритм» (15 хв.).

Під різні музичні відтінки (весела, спокійна, швидка, тривожна) діти показують емоції жестами.

Партнери відгадують, яку емоцію передано.

3. Рухова гра «Хвиля настрою» (7 хв.).

По колу передається «емоційна хвиля» – жест, який повторює наступний

учасник.

4. Підсумок «Моя головна емоція дня» (3 хв.).

Комунікативні вміння: розуміння невербальних сигналів, емоційна виразність.

Блок 3. Рефлексивно-підсумковий (заняття 9-10).

Має за мету узагальнити здобуті комунікативні уміння, сформувати здатність до рефлексії, завершити роботу над спільними творчими символами групи.

Заняття 9. «Що я навчився робити разом?».

Мета:

- закріпити навички взаємодії;
- сформувати здатність дитини помічати власний комунікативний прогрес;
- посилити позитивний досвід спілкування.

1. Привітальне коло «Моя маленька перемога» (5 хв.).

Кожна дитина коротко називає одну приємну подію за день.

Розвиток: відкритість, уміння підтримувати контакт.

2. Арт-вправа «Що я навчився робити разом?» (12-15 хв.).

Діти отримують картки у формі зірочок/кружечків.

На кожній картці вони малюють або пишуть (у доступній формі), яку комунікативну навичку покращили:

- «я навчився слухати»;
- «я вмію працювати в парі»;
- «я можу сказати свою думку»;
- «я вмію домовлятися» тощо.

Кожна дитина презентує свою картку групі.

Організатор м’яко підсилює значущість внеску кожного («Ти показуєш, що вже можеш…», «Це важлива навичка для дружби»).

Розвиток: самоусвідомлення; позитивне підкріплення; формування образу «я-комунікативного».

3. Міні-гра «Передай комплімент» (5 хв.).

Діти по колу передають м’яку іграшку; той, хто тримає її, каже комплімент іншому учаснику (наприклад, поруч сидячому).

Розвиток: доброзичливість, вміння говорити позитивні слова.

4. Вправа рефлексії «Моє сьогоднішнє слово» (5 хв.).

На картках різних кольорів діти пишуть/малюють слово-емоцію: спокій, радість, цікавість, дружба, сміх.

Картки прикріплюються на «Сонце настрою».

Розвиток: емоційна рефлексія, вміння висловлювати свій стан.

5. Завершення заняття (2 хв.).

Організатор дякує за щирість, підкреслює важливість того, що кожен помітив у собі зміни.

Заняття 10. Підсумковий проєкт «Дерево дружби».

Мета:

- закріпити згуртованість групи;
- сформувати усвідомлення особистого внеску в спільну діяльність;
- створити символ єдності та взаємопідтримки.

1. Коло «Я вдячний групі за…» (5 хв.).

Кожна дитина називає одну річ, за яку вдячна іншим:

- «за те, що мене слухали»
- «за те, що зі мною грали» тощо.

Розвиток: емпатія, вміння визнавати підтримку.

2. Підсумкове завдання «Дерево дружби» (20-22 хв.).

Організатор демонструє основу дерева (плакат, ватман, заготовка зі стовбуром).

Кожній дитині видається паперовий листочок.

На листочку дитина зображує або підписує свою комунікативну якість, яка допомагає їй у спілкуванні:

– доброта

– уміння слухати

– сміливість висловлюватися

– терпіння

– готовність допомогти

– уміння домовлятися

Після творчої роботи діти підходять до дерева та приклеюють свої листочки, коротко презентуючи, чому саме цю якість вибрали.

Організатор підкреслює, що дерево зростає завдяки різним характеристикам кожного учасника.

Розвиток: групова згуртованість; самооцінювання; усвідомлення власного внеску в спільну взаємодію.

3. Групова арт-вправа «Обійми колом» (3 хв.).

Діти беруться за руки, проказують фразу:

«Ми – команда, яка вміє дружити й говорити один з одним!»

4. Заключна рефлексія «Мій подарунок групі» (5 хв.).

Діти по черзі називають позитивне побажання або символічний «подарунок» (добро, сміх, підтримку).

Розвиток: позитивне завершення, емоційне закріплення здобутого досвіду.

5. Завершення програми (2 хв.).

Організатор вітає дітей із завершенням тренінгово-арттерапевтичного циклу, коротко озвучує, що тепер кожен має більше комунікативних умінь, ніж на початку.

Таким чином, запропонована арттерапевтична методика забезпечує системний підхід до розвитку комунікативних умінь у дітей молодшого шкільного віку. Вона передбачає поступове формування емоційної чутливості, здатності до діалогічного спілкування, співпраці у групі, уміння висловлювати власні думки та враховувати інтереси інших. Використання різноманітних видів творчої діяльності – образотворчої, музично-рухової, казко- та драматерапевтичної, колажної та пісочної терапії – створює безпечне та емоційно комфортне середовище, де кожна дитина може проявити себе, подолати внутрішні бар’єри та відчути підтримку групи. Методика сприяє

розвитку впевненості, емпатії, уміння домовлятися та вирішувати конфлікти, а також формує позитивне ставлення до себе та інших.

Розроблену методику було впроваджено у експериментальній групі, що дало змогу оцінити її ефективність у реальних умовах навчально-виховного процесу.

2.4 Аналіз результатів впровадження арттерапевтичної методики розвитку комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку

На формувальному етапі дослідження було здійснено впровадження арттерапевтичної методики у експериментальній групі з метою розвитку комунікативних умінь у дітей молодшого шкільного віку. Використання творчих завдань, малювання, рольових ігор та колективних проектів сприяло активізації емоційного самовираження, формуванню емпатії, підвищенню соціальної взаємодії та розвитку навичок співпраці. Арттерапевтичний підхід дозволив не лише покращити мовленнєву активність учнів, але й створити безпечне середовище для практичного відпрацювання правил комунікації, сприяючи поступовому підвищенню рівня комунікативних умінь у групі.

З метою виявлення динаміки змін і перевірки ефективності запропонованої методики на контрольному етапі було проведено повторне діагностування дітей молодшого шкільного віку (експериментальна та контрольна групи) з використанням того самого комплексу методик (із модифікованими ситуаціями, твердженнями та завданнями) що і на констатувальному етапі.

Порівняльний аналіз результатів констатувального та контрольного етапів показав, що в контрольній групі, де заняття проводилися за традиційною програмою початкової школи, зміни мають природний віковий характер і є незначними. У експериментальній групі спостерігаються суттєві покращення за всіма компонентами комунікативних умінь.

1. Методика «Виявлення комунікативних умінь і навичок молодших

школярів» (Ю. Орлов)

Повторне застосування методики Ю. Орлова показало значні зміни в експериментальній групі.

Якщо на констатувальному етапі високий рівень у експериментальній групі демонстрували лише 2 учні (14,3%), то після систематичного використання арттерапевтичної методики цей показник зріс до 6 учнів (42,9%), тобто більш ніж у чотири рази. Діти з високим рівнем на контрольному етапі вже не просто знали правила мовленнєвого етикету, а вільно й творчо застосовували їх у найрізноманітніших ситуаціях: самостійно розпочинали та завершували розмову, вживали ввічливі форми звертання навіть у рольових іграх із елементами конфлікту, пропонували кілька варіантів вирішення однієї проблеми, демонстрували виражену емпатію та гнучкість поведінки. Наприклад, на питання «Що скажеш другові, який засмутився через погану оцінку?» більшість дітей обирали не формальні («Не переживай»), а глибоко емпатійні й підтримуючі відповіді типу «Я розумію, як тобі зараз прикро. Давай разом подумаємо, як виправити оцінку» або «Я теж колись так переживав, давай я тобі допоможу розібратися».

Кількість учнів із середнім рівнем не змінилася з 7 (50,0%). Ці діти, які раніше коливалися між правильними та нейтральними відповідями, тепер значно частіше обирали соціально схвалювані та конструктивні стратегії, хоча іноді ще потребували підказки дорослого в особливо складних або емоційно насичених ситуаціях.

Найвиразнішим стало скорочення низького рівня: з 5 учнів (35,7%) до 1 учня (7,1%). Діти, які раніше давали соціально неприйнятні, агресивні або уникаючі відповіді («Нічого не скажу», «Скажу, що він сам винен», «Поб’ю»), після арттерапевтичних занять почали обирати хоча б нейтральні, а в більшості випадків – конструктивні та емпатійні варіанти. Зникла різка, груба інтонація в рольових діалогах, зменшилася кількість дітей, які відмовлялися відповідати взагалі. Навіть той один учень, який залишився на низькому рівні, показав позитивну динаміку: його відповіді стали менш агресивними та більш

осмисленими.

У контрольній групі зміни були мінімальними та статистично недостовірними: високий рівень зріс з 21,4% (3 учні) до 28,6% (4 учні), середній рівень зменшився з 57,1% до 50,0%, низький залишився на тому ж самому рівні (21,4%). Такі незначні коливання відповідають природному накопиченню соціального досвіду протягом навчального семестру без цілеспрямованого формувального впливу.

2. Опитувальник для педагогів «Оцінювання комунікативних умінь молодших школярів»

Повторне опитування педагогів, які щодня спостерігали за молодшими школярами в природних умовах навчальної та позанавчальної діяльності, дало найоб’єктивнішу картину реальних змін у комунікативній поведінці.

У експериментальній групі педагоги одностайно відзначили якісний стрибок у всіх ключових проявах комунікативної компетентності:

- значно зросла ініціатива: раніше сором’язливі діти почали першими звертатися до однокласників із пропозиціями спільної гри, допомоги чи розв’язання навчального завдання;

- покращилося вміння уважно слухати: вчителі неодноразово фіксували, що учні перестали перебивати одне одного й дорослих, почали ставити уточнюючі запитання, дивитися в очі співрозмовнику;

- з’явилася чіткість і логічність висловлювань: діти почали будувати розгорнуті речення, використовуючи ввічливі форми («Будь ласка», «Можна я скажу?», «Дякую за відповідь»);

- найвиразніше педагоги підкреслили зниження конфліктності: замість крику, штовханини чи звернення до дорослого з доносом діти почали самостійно пропонувати компромісні рішення («Давай по черзі», «Ходімо разом помиримося», «Я розумію, чому ти засмутився, давай придумаємо, як виправити»).

Кількісні показники відобразили ці спостереження: частка дітей із високим рівнем за оцінками педагогів зросла з 2 учнів (14,3%) до 5 учнів (35,7%), тобто

більш ніж удвічі (+21,4 %). Середній рівень знизився з 57,1 % до 50,0%, проте вчителі наголошували, що діти, які раніше перебували на нижній межі цього рівня, тепер демонструють стійкіші прояви комунікативних умінь і наближаються до верхньої частини середнього рівня. Низький рівень скоротився з 4 учнів (28,6%) до 2 учнів (14,3%), тобто майже вдвічі. Навіть ці двоє школярів, за словами педагогів, стали значно спокійнішими, почали частіше долучатися до спільних справ, мінімально реагувати на зауваження та проявляти перші спроби конструктивного діалогу.

У контрольній групі вчителі не зафіксували майже ніяких покращень. Високий, середній та низький рівні залишилися такими як і на констатувальному етапі. Педагоги зазначали, що суттєвих якісних зрушень у більшості дітей не відбулося: конфлікти, перебивання співрозмовника, уникання спілкування та звернення по допомогу до дорослого траплялися з тією ж частотою, що й на початку дослідження.

Таким чином, думка педагогів доводить, що саме цілеспрямована арттерапевтична робота, а не природний хід подій чи звичайна навчальна діяльність, стала вирішальним фактором помітного зростання рівня сформованості комунікативних умінь у молодших школярів експериментальної групи.

3. Визначення рівня емпатії (А. Мехрабіан, адаптація Ю. Орлова)

Повторна діагностика рівня емпатії виявила один із найбільш вражаючих ефектів арттерапевтичної роботи.

На констатувальному етапі в експериментальній групі високий рівень емпатії демонстрували лише 2 учні (14,3%), середній – 7 учнів (50,0%), низький – 5 учнів (35,7%). Більшість дітей важко розпізнавали емоції однокласників за мімікою, жестами чи інтонацією, рідко проявляли щире співчуття, часто залишалися байдужими до чужих переживань або реагували неадекватно (наприклад, сміялися, коли хтось плакав, або відверталися).

Після завершення формувального етапу в тій самій експериментальній групі високий рівень емпатії зріс до 7 учнів (50,0%), тобто більш ніж у 3,5 рази

(+35,7%). Діти почали:

- миттєво помічати, коли однокласник засмучений, злий чи радий, навіть якщо той намагався це приховати;
- точно називати емоції («Він зараз сумує, бо втратив олівець», «Вона рада, бо отримала похвалу»);
- щиро співпереживати, пропонувати конкретну допомогу («Давай я тобі позичу свій олівець», «Не плач, я тебе обійму»);
- використовувати арттерапевтичні прийоми у повсякденному спілкуванні: малювали «подарункові» малюнки для засмучених друзів, складали казки про те, як герой допомагає іншому.

Середній рівень зменшився до 6 учнів (42,9%), причому учні цієї підгрупи також показали якісний стрибок: їхня емпатія стала стійкішою та активнішою. Низький рівень скоротився до 1 учня (7,1%) – ця дитина, яка раніше зовсім не реагувала на емоції інших, почала хоча б звертати увагу на плач чи сміх однокласників і іноді питала: «Чому ти плачеш?».

У контрольній групі динаміка не була зафіксована. Педагоги та спостереження підтвердили, що суттєвих змін у здатності дітей розпізнавати й адекватно реагувати на емоції однокласників не відбулося.

4. Діагностика емоційного стану під час спілкування (В. Бойко)

Повторне проведення методики В. Бойка виявило одну з найважливіших змін, що безпосередньо впливає на повсякденне спілкування та атмосферу в класі – суттєве покращення емоційної стійкості молодших школярів експериментальної групи.

На констатувальному етапі в ЕГ лише 3 учні (21,4%) демонстрували високий рівень позитивного емоційного стану під час спілкування: вони зберігали спокій, доброзичливість і врівноваженість навіть у конфліктних чи напружених ситуаціях. Середній рівень мали 6 учнів (42,9%), а низький – 5 учнів (35,7%). Діти з низьким рівнем швидко «закипали», плакали, кричали, йшли з уроку або відмовлялися брати участь у спільній діяльності при найменшій невдачі чи зауваженні.

Після впровадження арттерапевтичної методики в експериментальній групі кількість дітей із високим рівнем зросла вдвічі – до 6 учнів (42,9%, +21,5%). Ці школярі стали:

- зберігати спокійну інтонацію навіть під час суперечок;
- швидко заспокоюватися після дрібних невдач (наприклад, після неправильної відповіді чи програшу в грі);
- проявляти доброзичливість і посмішку навіть до тих однокласників, з якими раніше конфліктували;
- використовувати засвоєні під час арттерапевтичних занять прийоми саморегуляції: глибоке дихання «кулька», малювання «злих емоцій» на аркуші, який потім можна зім’яти й викинути.

Середній рівень зріс незначно (з 42,9% до 50,0%), але якісно покращився: діти почали рідше «вибухати», швидше повертатися до рівноваги й частіше обирати конструктивні способи розв’язання конфліктів. Низький рівень скоротився вп’ятеро – з 5 учнів (35,7%) до 1 учня (7,1%). Навіть ця одна дитина, яка раніше могла розплакатися чи піти у крайню образу через дрібницю, після занять почала хоча б на кілька хвилин стримувати емоційний сплеск і шукати допомоги в однокласників чи вчителя словами, а не криком чи втечею.

У контрольній групі динаміка була мінімальною: високий рівень залишився незмінним (35,7%), середній зріс з 42,9% до 50,0%, низький зменшився лише з 21,4% до 14,3%. Вчителі та спостереження підтвердили, що частота емоційних зривів, сварок і сліз залишилася практично на тому ж рівні, що й чотири місяці тому.

5. Соціометрія (Дж. Морено)

Повторне соціометричне дослідження, проведене за критерієм «З ким би ти хотів сидіти за однією партою / гратися на перерві / виконувати спільне творче завдання», показало найяскравіші зміни саме в експериментальній групі.

На констатувальному етапі структура міжособистісних відносин в ЕГ була досить розпорошеною: «зірки» (отримали 4 і більше позитивних виборів) – лише 3 учні (21,4%); «прийняті» (1–3 вибори) – 7 учнів (50,0%); «ізольовані» та

«відкинуті» (0 або негативні вибори) – 4 учні (28,6%).

У класі існувало кілька мікрогруп по 2–3 особи, які трималися окремо, а чотири дитини майже ні з ким не взаємодіяли, часто гралися самі або конфліктували.

Після арттерапевтичної роботи картина кардинально змінилася: «зірки» – 6 учнів (42,9%, зростання вдвічі); «прийняті» – 7 учнів (50,0%); «ізольовані» та «відкинуті» – лише 1 учень (7,1%, скорочення в 4 рази).

Якісно це виглядало так:

- з’явилися нові стійкі дружні пари та трійки, які раніше не взаємодіяли (наприклад, раніше конфліктуючі хлопчик і дівчинка стали обирати одне одного на всі три запитання);
- діти, які раніше були ізольованими, отримали по 2-4 позитивні вибори й активно долучалися до спільних ігор;
- кількість взаємних виборів зросла з 6 до 14 пар;
- під час групових арттерапевтичних занять (спільні колажі, казкові постановки, створення «дерева дружби класу») діти навчилися співпрацювати, домовлятися, розподіляти ролі, радіти спільному результату – ці навички перенеслися у повсякденне спілкування.

У контрольній групі структура міжособистісних відносин залишилася незмінною: «зірки» – 5 учнів (35,7%); «прийняті» – 6 учнів (42,9%); «ізольовані» та «відкинуті» – 3 учнів (21,4%). Мікрогрупи залишилися тими самими, нових стійких дружніх зв’язків не з’явилося, конфлікти між окремими дітьми повторювалися з тією ж періодичністю.

Отже, арттерапевтична методика стала потужним каталізатором позитивних змін у міжособистісних відносинах класу: вона не лише збільшила кількість бажаних партнерів для кожного учня, а й суттєво знизила соціальну ізоляцію, створила атмосферу довіри й взаємної підтримки, що є важливим показником сформованості комунікативних умінь молодших школярів.

6. Діагностика комунікативного контролю (М. Шнайдер).

Повторне тестування за методикою М. Шнайдера виявило одну з важливих

змін, що безпосередньо впливає на якість повсякденної взаємодії: суттєвий розвиток здатності молодших школярів усвідомлено регулювати власну мовленнєву й немовленнєву поведінку під час спілкування.

На констатувальному етапі в експериментальній групі високий рівень комунікативного контролю мали лише 3 учні (21,4%). Вони вміли стримувати імпульси, обирати доречну інтонацію та слова залежно від ситуації. Середній рівень демонстрували 8 учнів (57,1%), а низький – 3 учні (21,4%). Діти з низьким і частиною середнього рівня часто перебивали, різко підвищували голос, ображалися, різко відповідали або взагалі відмовлялися продовжувати діалог при найменшому непорозумінні.

Після завершення арттерапевтичної програми в експериментальній групі високий рівень зріс до 7 учнів (50,0%), тобто більш ніж удвічі (+28,6%). Ці діти навчилися:

- свідомо знижувати голос і обирати спокійну інтонацію навіть у момент роздратування;
- використовувати «я-повідомлення» замість звинувачень («Мені неприємно, коли мене перебивають» замість «Ти завжди перебиваєш!»);
- вчасно зупинятися й вибачатися («Вибач, я не хотів тебе образити»);
- враховувати реакцію співрозмовника: помічати, що той засмутився, і змінювати тон чи пропонувати компроміс;
- застосовувати засвоєні під час занять прийоми саморегуляції (коротке глибоке дихання, «стискання-розтискання кулачків», внутрішнє проголошення «стоп-слів»).

Середній рівень зменшився з 57,1% до 35,7%, причому діти цієї категорії також показали якісний прогрес: епізоди втрати контролю стали поодинокими, а не систематичними. Низький рівень скоротився з 3 учнів (21,4%) до 2 (14,3%). Навіть ці двоє школярів, які раніше найчастіше «вибухали», почали хоча б на кілька секунд стримувати першу імпульсивну реакцію і шукати слова замість крику чи фізичної агресії.

У контрольній групі змін не відбулося. Спостереження та відгуки вчителів

підтвердили, що характерні для початку року імпульсивні реакції, перебивання та різкі відповіді траплялися з тією ж частотою.

Узагальнений аналіз даних шести методик (табл. 2.2) дає чітку й однозначну картину ефективності розробленої арттерапевтичної методики.

Таблиця 2.2 – Узагальнені результати повторного діагностування комунікативних умінь молодших школярів

Методика	КГ			ЕГ		
	високий	середній	низький	високий	середній	низький
Виявлення комунікативних умінь і навичок молодших школярів	28,6%	50,0%	21,4%	42,9%	50,0%	7,1%
Опитувальник для педагогів	21,4%	50,0%	28,6%	35,7%	50,0%	14,3%
Визначення рівня емпатії	28,6%	42,9%	28,6%	50,0%	42,9%	7,1%
Діагностика емоційного стану під час спілкування	35,7%	50,0%	14,3%	42,9%	50,0%	7,1%
Соціометрія	35,7%	42,9%	21,4%	42,9%	50,0%	7,1%
Діагностика комунікативного контролю	28,6%	50,0%	21,4%	50,0%	42,9%	14,3%

В експериментальній групі відбулися значущі зміни: відсоток дітей із високим рівнем сформованості комунікативних умінь зріс із 21,4% до 42,9%; середній рівень зменшився з 50,0 % до 42,9 % (зміщення відбулося переважно за рахунок переходу дітей із середнього рівня у високий); частка дітей із низьким рівнем скоротилася – з 28,6% до 7,1% (рис. 2.9).

Отримані результати означають, що після проведеної арттерапевтичної роботи 92,9% дітей експериментальної групи досягли середнього або високого рівня розвитку комунікативних умінь, тоді як на початку дослідження таких було лише 71,4%. Особливо важливим є практично повне усунення низького рівня – лише одна дитина в класі потребує подальшої індивідуальної підтримки.

У контрольній групі зміни мають виключно природний характер і є несуттєвими.

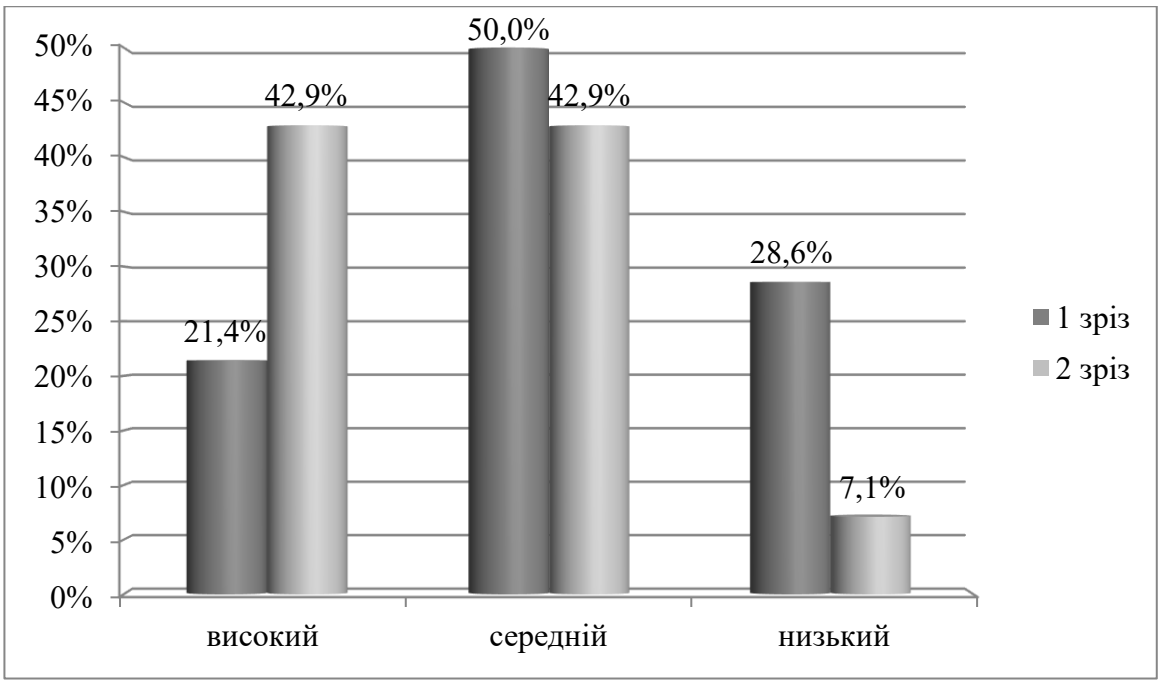


Рисунок 2.9 – Рівні комунікативних умінь молодших школярів експериментальної групи (констатувальний та контрольний етапи)

Отже, різниця між групами є значною: в експериментальній групі за невеликий період (2 місяці) відбулося прискорене «дозрівання» комунікативної сфери, порівнянне. Розроблена арттерапевтична методика забезпечила одночасне й гармонійне покращення всіх компонентів комунікативних умінь – когнітивного (знання норм і правил), емоційного (емпатія, емоційна стійкість), соціально-поведінкового (комунікативний контроль, вміння співпрацювати, соціальна інтеграція).

Таким чином, результати контрольного етапу переконливо свідчать, що впровадження арттерапевтичної методики стало дієвим засобом розвитку комунікативних умінь молодших школярів. Арттерапевтичні заняття забезпечили гармонійне поєднання емоційного, мовленнєвого та соціального розвитку дітей, сприяли зниженню конфліктності, формуванню емпатії, позитивного емоційного стану, підвищенню рівня соціальної адаптації та взаємодії в учнівському колективі. Отримані результати підтверджують ефективність запропонованої методики та її доцільність для впровадження у практику початкової освіти

ВИСНОВКИ

Визначення теоретичних засад проблеми розвитку комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку та узагальнення результатів проведеного експериментального дослідження дали змогу зробити наступні висновки:

1. Аналіз психолого-педагогічної літератури показав, що комунікативні уміння є складним багатокомпонентним утворенням, яке включає знання норм і правил спілкування, практичні навички їх реалізації, емоційні (здатність до емпатії та саморегуляції) та поведінкові (здатність до співпраці, гнучкість) складові. Поняття «комунікація» та «спілкування» тісно пов'язані, проте більшість дослідників розглядають комунікацію як ширший процес обміну інформацією та смислами в соціальному контексті, а спілкування – як конкретну міжособистісну взаємодію, що породжується потребами спільної діяльності та взаєморозуміння.

Комунікативні уміння визначаються як інтегрована здатність свідомо й ефективно застосовувати вербальні та невербальні засоби для досягнення взаєморозуміння, регулювання власної поведінки та адаптації до соціальної ситуації. Структурно вони охоплюють когнітивний (знання норм спілкування, розуміння соціального контексту та наслідків власної поведінки), емоційний (емпатія, розпізнавання та вираження емоцій, збереження позитивного емоційного стану), соціально-поведінковий (вміння співпрацювати, контролювати власну поведінку, проявляти ініціативу та конструктивно розв'язувати конфлікти) компоненти, що забезпечують успішну соціалізацію та самореалізацію особистості.

2. Молодший шкільний вік є сенситивним періодом для формування комунікативних умінь, оскільки саме в цей час відбувається перехід від егоцентричного до соціоцентричного типу спілкування, розширюється коло соціальних контактів, з'являється навчальна діяльність як провідна, що вимагає нових форм взаємодії. Дитина починає усвідомлювати себе суб'єктом

спілкування, вчиться враховувати позицію іншої людини, регулювати власну поведінку залежно від реакції партнера.

Особливістю цього віку є тісний взаємозв'язок розвитку мовлення, емоційної сфери та соціальної компетентності. Молодші школярі активно засвоюють правила мовленнєвого етикету, вчаться висловлювати свої почуття та розуміти емоції інших, однак у багатьох дітей ще зберігається імпульсивність, недостатній рівень емпатії та комунікативного контролю.

3. Арттерапія як особистісно орієнтована технологія має високий педагогічний потенціал у розвитку комунікативних умінь молодших школярів, оскільки створює безпечне емоційно комфортне середовище, де дитина може вільно виражати свої переживання, експериментувати з різними способами взаємодії та отримувати позитивний зворотний зв'язок від групи. Використання образотворчої, музичної, драматичної, казкової та тілесно-орієнтованої діяльності сприяє одночасному розвитку емоційної чутливості, самопізнання, емпатії та навичок співпраці.

Теоретичне обґрунтування ефективності арттерапії базується на положеннях гуманістичної психології, ідеях про терапевтичну силу творчості та вітчизняних дослідженнях, які доводять, що мистецтво допомагає подолати внутрішні бар'єри, розвинути здатність до невербального та вербального самовираження, сформувати позитивний образ «Я» та досвід конструктивної групової взаємодії. Отже, арттерапевтичні технології є оптимальним засобом гармонійного розвитку всіх компонентів комунікативної компетентності молодшого школяра.

4. Констатувальний етап експерименту, проведений за допомогою взаємодоповнюючих методик у експериментальній і контрольній групах, виявив низький та середній рівень сформованості комунікативних умінь у більшості молодших школярів. Відсоток молодших школярів із високим рівнем комунікативних умінь в експериментальній групі становив лише 21,4%, у контрольній – 28,6%, тоді як низький рівень мали відповідно 28,6 % та 21,4% досліджуваних учнів.

Отримані дані виявили значні труднощі у комунікативній сфері частини дітей молодшого шкільного віку обох груп: понад третина мали низький рівень емпатії, емоційної врівноваженості та комунікативного контролю; частина учнів перебувала в ізоляції за даними соціометрії; значна частка відповідей дітей свідчила про нерозвиненість уміння домовлятися, вирішувати конфлікти та враховувати емоції однокласників.

5. Розроблена арттерапевтична методика, що включала 10 занять, структуровані у три блоки була спрямована на розвиток емоційної чутливості, діалогічних умінь, невербальної взаємодії, здатності до співпраці, регуляції поведінки та формування позитивного соціального досвіду. Її зміст поєднав образотворчу діяльність, колаж, драматерапію, музично-рухову імпровізацію, групові творчі завдання та рефлексивні вправи.

Експериментальна перевірка показала високу ефективність розробленої методики: у дітей молодшого шкільного віку експериментальної групи суттєво зросла емпатійність, покращився емоційний стан під час спілкування, зменшилась соціальна ізольованість, підвищився рівень комунікативного контролю та значно збільшилась частка учнів із високим рівнем сформованості комунікативних умінь загалом. У контрольній групі подібні зміни не спостерігалися, що підтвердило результативність цілеспрямованого арттерапевтичного впливу.

Таким чином, мета дослідження досягнута, завдання виконані.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамович С. Д. Мовленнєва комунікація : підручник. Київ : Вид. дім Д. Бураго, 2013. 460 с.

2. Арт–технології в роботі з дітьми : навчальний посібник / уклад. О. Сорочинська. Житомир : Вид–во ЖДУ ім. І. Франка, 2025. 140 с.

3. Бех І. Д. Виховання особистості. Особистісно-орієнтований підхід : теоретико-технологічні засади. Київ : Либідь, 2003. 280 с.

4. Богуш А., Гавриш Н. Дошкільна лінгводидактика. Теорія і методика навчання дітей рідної мови : підручник. Київ : Вища школа, 2007. 542 с.

5. Бриндіков Ю. Арт-терапія : суть, можливості роботи з військовослужбовцями, учасниками бойових дій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2017. Вип. 2 (41). С. 42-45.

6. Бутенко Н. Ю. Комунікативні процеси у навчанні. Київ : КНЕУ, 2014. 383 с.

7. Вашека Т. В., Гічан І. С. Психологія спілкування : навч.-метод. комплекс. Київ : Книжкове видавництво Національного авіаційного ун-ту, 2006. 184 с.

8. Вашуленко М. С. Удосконалення змісту і методики навчання української мови в 1-4 класах. Київ : Освіта, 2011. 152 с.

9. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.

10. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. / О. В. Скрипченко та ін. Київ : Просвіта, 2001. 416 с.

11. Вознесенська О., Мова Л. Арт-терапія в роботі практичного психолога: використання арт-технологій в освіті. Київ : Шкільний світ, 2007. 120 с.

12. Волик А. Арт-терапія як метод зцілення. *Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку*. 2025. Вип. 111. С. 148-150.

13. Волкова Н. П. Професійно-педагогічна комунікація. Київ : Академія,

2006. 256 с.

14. Вороніна С. О. Формування комунікативних навичок молодших школярів засобами гри у контексті духовно-морального розвитку особистості. *Духовно-інтелектуальне виховання і навчання молоді в XXI столітті*. 2020. URL: https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/1862737.

15. Голуб В., Голуб Н. Формування комунікативно-мовленнєвих умінь у дітей молодшого шкільного віку в умовах інклюзивного навчання. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2021. Вип. 1. С. 171-182.

16. Гончар Т. І. Комунікативна культура в контексті психологічних теорій особистості. *Вісник книжкової палати*. 2003. № 5. С. 42-44.

17. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.

18. Демидчик Г. Розвиток комунікативно-мовленнєвих умінь молодших школярів засобами службових частин мови : автореф. дис. … канд. пед. наук : 13.00.02. Київ, 2001. 26 с.

19. Державний стандарт початкової освіти, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2018 р. № 87. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-%D0%BF.

20. Докторович М. О. Арт-терапія в діяльності психолога та соціального педагога. Київ : Редакції загальнопедагогічних газет, 2014. 96 с.

21. Дорожко І. І., Малихіна О. Є., Туріщева Л. В. Розвиток комунікативних умінь дітей з ООП в умовах інклюзивного навчання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2021. Вип. 4. С. 134-138. DOI: https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2021.4.26.

22. Дубовик С. Г., Наумець В. В. Формування комунікативних умінь молодших школярів методом сторітеллінгу. *Молодий вчений*. 2020. № 5 (81). С. 81-85. URL: http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2020/5/17.pdf.

23. Дунець Л. М. Психологія спілкування. Хмельницький : ТУП, 2003. 142 с.

24. Енциклопедія освіти / редкол. : В. Г. Кремень та ін. Київ : Юрінком Інтер, 2021. 1143 с.

25. Єпішин, Л. В. Педагогічні аспекти розвитку комунікативних властивостей особистості. *Початкова школа*. 2008. № 11. С. 14-16.

26. Замелюк М., Магдисюк Л., Ольхова Н. Арт-терапія як засіб творчої самореалізації особистості. *Психологія: реальність і перспективи*. 2018. Вип. 10. С. 37-45.

27. Зелінська К. О. Розвиток комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку з інтелектуальними вадами засобами театральної діяльності. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова.* 2014. Вип. 26. С. 117-121. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_019_2014_26_26.

28. Зелінська-Любченко К. О. Розвиток комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку з інтелектуальними вадами засобами арттерапії : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.03. Суми, 2014. 244 с.

29. Калашнікова Л. М., Слесик К. М. Удосконалення навичок спілкування молодших школярів у позакласній роботі. *Педагогіка і психологія формування творчої особистості : проблеми і пошуки*. 2001. № 19. С. 134-138.

30. Калініченко І. О., Рикова С. К. Особливості комунікативних умінь у дітей молодшого шкільного віку з розладами спектру аутизму. *Збірник Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти».* 2021. URL: http://umo.edu.ua/katalogh-vidanj-visnyk-umo/vipusk-1-2021.

31. Калмикова Л. О. Формування мовленнєвих умінь і навичок у дітей : психологічний та лінгвістичний аспекти. Київ : НМЦВО, 2003. 300 с.

32. Канішевська Л. В., Лесик А. С. Особливості формування комунікативної компетентності учнів початкових класів у позаурочній діяльності інтернатних закладів. *Педагогіка: теорія, наука і практика*. 2020. URL: https://dspace.bdpu.org.ua/items/23ecc971-86bc-45a0-8e2b-aae21fc0845a.

33. Квітка Н. О. Арт-терапевтичні технології як засіб корекційно-розвиткового впливу. *Вісник Науково-дослідної лабораторії інклюзивної*

педагогіки. 2019. Вип. V. С. 57-59.

34. Кипиченко Н. С. Розвиток комунікативних умінь учнів початкової школи на уроках математики (за підручниками М. Богдановича). *Методична спадщина М. В. Богдановича: сучасний контекст.* 2015. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/10974/.

35. Коваленко В. В. Формування соціальної компетентності молодших школярів засобами інформаційно-комунікаційних технологій : посібник. Київ : Вища шк., 2017. 192 с.

36. Кондратюк О., Кравчина О. Години спілкування в початковій школі. Київ : Шкільний світ, 2006. 120 с.

37. Корніяка О. М. Психологія комунікативної культури особистості школяра. Київ : Міленіум, 2006. 336 с.

38. Коробко С., Коробко О. Робота психолога з молодшими школярами. Київ : Літера ЛТД, 2006. 416 с.

39. Крийнова Ж. Формування комунікативної компетентності молодших школярів на заняттях рідної мови. *Початкова школа*. 2003. № 11. С. 24-26.

40. Литвиненко В. А. Застосування арттерапії в логопедичній роботі з дошкільниками та молодшими школярами : навч.-метод. посіб. Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2011. 112 с.

41. Малашевич Т. В. Особливості комунікативних умінь та шляхи їх формування у молодших школярів із порушеннями інтелекту. *Сучасні проблеми логопедії та реабілітації*. 2017. URL: https://repository.sspu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/975f63bb-862f-478e-814c-5d137ffcfa10/content.

42. Мальцева Т. Організація спілкування молодших школярів у різновіковій групі продовженого дня. *Початкова школа*. 2012. № 3. С. 40-41.

43. Михасюк Т. В. Комунікативний підхід до організації позакласної мовленнєвої діяльності молодших школярів засобами народознавства. *Класний керівник*. 2011. № 6. С. 6-11.

44. Нова Концепція української школи / Л. Гриневич та ін.; за заг. ред. М. Грищенко. URL: http://www.oblosvita.mk.ua/attachments/article/3935/.

45. Новак М. В. Теоретичні основи формування комунікативної компетентності молодших школярів. *Початкова школа*. 2014. № 2. С. 56–58.

46. Омельчук С. Формування мовленнєво-комунікативних умінь у процесі вивчення синтаксису. *Дивослово*. 2006. № 9. С. 2-5.

47. Павленко Т. В. Основні психологічні підходи визначення поняття «комунікація». *Актуальні проблеми психології*. 2016. Вип. 9. С. 368-376. URL: http://www.appsychology.org.ua/data/jrn/v9/i9/47.pdf.

48. Піроженко Т. О. Комунікативно-мовленнєвий розвиток дитини як фактор вибору стратегії міжособистісного спілкування. *Актуальні проблеми психології.* 2019. Вип. 15. С. 4-20.

49. Погорєлова Т. В. Формування комунікативної компетентності першокласників. *Початкове навчання та виховання*. 2018. № 13-15. С. 44-50.

50. Пономарьова К. І. Формування комунікативної компетентності молодших школярів у процесі навчання української мови : метод. посіб. Київ : КОНВІ ПРІНТ, 2020. 88 с.

51. Програма з корекційно-розвиткової роботи «Розвиток мовлення» для підготовчих, 1-4 класів спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей із затримкою психічного розвитку / І. М. Омельченко, Л. О. Федорович. Київ : Наукова думка, 2016. 187 с.

52. Психологічний словник / за ред. В. І. Войтка. Київ : Вища школа, 1982. 234 с.

53. Романенко Є. О. Комунікація як необхідна складова розвитку сучасного суспільства. *Демократичне врядування*. 2012. Вип. 9. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2012_9_18.

54. Сергеєнкова О. П. Вікова психологія. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 376 с.

55. Сидоренко В. В. Деструктивні моделі комунікативної стратегії і тактики в організації педагогічного спілкування вчителя української мови і літератури. *Наукова скарбниця освіти Донеччини*. 2012. № 2 (11). С. 51-54.

56. Слесик К. М. Психолого-педагогічні основи формування

комунікативних умінь молодших школярів у позакласній роботі. *Педагогіка і психологія формування творчої особистості : проблеми і пошуки*. 2002. Вип. 23. С. 117-120.

57. Слесик К. М. Розвиток комунікативних умінь і навичок молодших школярів у позакласній роботі. *Наукові записки. Педагогічні науки*. 2001. Вип. 32. С. 174-178.

58. Словник іншомовних слів / уклад. : С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. Київ : Наук. думка, 2000. 662 с.

59. Сульниченко В. М. Теоретичні й методичні аспекти проблеми вдосконалення мовної освіти в сучасній школі. *Педагогіка і психологія*. 2009. № 4. С. 67-74.

60. Тернопільська В. І. Особливості виявлення соціально комунікативної культури молодшими школярами. *Наукові записки*. 2008. № 4. С. 196-204.

61. Тернопільська В. І. Шляхи виховання соціально комунікативної культури молодших школярів. *Початкова школа*. 2009. № 10. С. 9-12.

62. Ткачук О. Формування комунікативно-мовленнєвих умінь учнів початкових класів. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2016. № 1 (303), т. 2. С. 65-69. URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/9658/1/13.PDF.

63. Федій О. А. Естетотерапія: навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 256 с.

64. Хромченко О. О. Формування комунікативної компетентності молодших школярів. *Педагогічні науки*. 2019. Вип. 143. URL: https://urok-ua.com/formuvannya-komunikatyvnojikompetentnosti-molodshyh-shkolyariv/

65. Цепова І. В., Харченко О. Я. Розвиток навичок мовленнєвої діяльності молодших школярів: аудіювання, говоріння : навчальне видання. Харків : Веста: Ранок, 2008. 176 с.

66. Цимбалюк І. М. Психологія спілкування: навчальний посібник. Київ : Професіонал, 2004. 304 с.

67. Черноус Н. О. Роль і місце арт-терапії у формуванні комунікативних

навичок дітей з особливими потребами. *Психологія : реальність і перспективи*. 2018. Вип. 11. С. 177-183.

68. Чос С. Нестандартні форми розвитку комунікативної компетентності учнів початкових класів нової української школи. *Житомирщина педагогічна.* 2021. № 4 (24). URL: https://imso.zippo.net.ua/wp-content/uploads/2022/01/3.%D0%A7%D0%BE%D1%81.pdf.

69. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2007. 640 с.

70. Шевченко О. В. Комунікативна компетентність студентів гуманітарних спеціальностей як науково-педагогічне поняття. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2016. Вип. 60. С. 299-301.

71. Шевчук Л. І. До проблеми дослідження комунікативної активності молодших школярів із затримкою психічного розвитку. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*. 2013. Вип. 4(2). С.370-381.

72. Яцина О.Ф. Психологія спілкування: Методична розробка практичних занять. Ужгород : [б.в.], 2011. 64 с.

73. Carter L. Art and psyche. *Journal of analytical psychology*. 2018. Vol. 63, no. 5. P. 688-691.

74. Liebmann M. Art Therapy for Groups: A Handbook of Themes, Games and Exercises. Cambridge, MA : Brooklyn Books, 1986. 217 p.

Декларація академічної доброчесності здобувача
ступеня вищої освіти ЗНУ

Я, Доля Діана Володимирівна, студентка 2 курсу, форми навчання денної, факультету соціальної педагогіки та психології, спеціальність початкова освіта, адреса електронної пошти psymarin@proton.me,

- підтверджую, що написана мною кваліфікаційна робота на тему «Методика розвитку комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку засобами арттерапії» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, що визначені у ст. 42 Закону України «Про освіту», зі змістом яких ознайомлена;

- заявляю, що надана мною для перевірки електронна версія роботи є ідентичною її друкованій версії;

- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності у будь-який спосіб, у тому числі за допомогою інтернет-системи, а також на архівування моєї роботи в базі даних цієї системи.

_____ _____ Доля Д.В.

_____ _____ Курінна А.Ф.